

SABIRA HAJDAREVIĆ
University of Zadar
shajdarevic@unizd.hr

UDC: 821.14'02-21:81'373.612.2

IVAN BRAICA
neovisni istraživač
braicaivanhr@gmail.com

SPOMENI PISANJA U GRČKIM TRAGEDIJAMA

Sažetak. – Spomeni pisanja u fabulama grčkih tragedija predstavljaju anakronizam; osim Eshilovih *Perzijanaca* sve se temelje na mitovima mikenskog razdoblja, koje karakterizira gotovo isključivo usmena komunikacija. Ipak, termini kojima se aludira na razne pisane dokumente sporadično se pojavljuju u sačuvanim dramama i fragmentima.

U ovom radu analizirani su termini te vrste u Eshilovim, Sofoklovim i Euripidovim dramama i fragmentima. Naravno, prva referentna točka bili su derivati korijena γραφ-, a zatim i pojmovi koji uobičajeno označavaju pisane dokumente ili pisma (δέλτος, πίναξ i sl.) i njihov prijenos (derivati od ἐπιστελλ-). Nakon izdvajanja termina pažljivo je analiziran kontekst stihoa u kojima se pojavljuju, a zatim su termini katalogizirani prema približnom značenju (npr. slovo, zapis, slika, pločica, pismo itd.). Zaključno, određena je učestalost pojave svakoga od termina u dramama trojice tragika te je istraženo koriste li autori važnije termine na podudaran način.

1. Uvod

Iako spomene pisanja pratimo u grčkim književnim djelima još od *Ilijade* (priča o Belerofontu u VI, 168–170), oni su rijetki prije klasičnog doba, baš kao što je i pisanje dugo bilo neuobičajena aktivnost u grčkoj svakodnevnici jer su i pismenost i materijali za pisanje bili nedostupni širim slojevima društva. Kroz 5. st. pr. n. e. raste postotak pismenih građana,¹ stoga je logično pretpostaviti da bi i spomeni pisanja mogli biti učestaliji u opusima pisaca tog doba.

Cilj je ovoga rada istražiti kojim terminima trojica tragičara Klasičke, tj. Eshil, Sofoklo i Euripid, aludiraju na pisanje. Analizirani termini potječu iz tri kategorije/grupe: metonimijski termini, derivati od γραφ- i derivati od ἐπιστελλ-.² U metonimijske termine pripadaju: βύβλος,

¹ Hajdarević, 2019: 3.

² Prva grupa obuhvaća pisane dokumente nazvane po materijalu/predmetu na kojemu se nalaze (npr. drvena pločica), što je svojevrсна metonimija. Termini druge grupe podrazumijevaju poveznicu s činom pisanja, a termini treće mogu označavati pisma ili njihovo slanje, stoga ih je nužno uključiti u analizu. Ideja za ovakvo grupiranje termina koji će biti pretraživani potječe iz Ceccarelli, 2013: 15. Rad se tematski dijelom naslanja i na Hajdarević, 2019, ali ona u centru pažnje ima pisma (tj. prvenstveno Euripidov opus) i naratološku

δέλτος, δελτογράφος, δελτόομαι, πίναξ, πτυχή, διαπτυχή i σανίς. Kao derivati korijena γραφ- analizirani su: γράμμα, ἐπίγραμμα, γραμμή, γραφή, περιγραφή, ὑπογραφή, γραμματεύς, γραφεύς, μελεγραφή, καλλιγράφος, γραπτός, ἄγραπτος, γράφω, διαγράφω, ἐγγράφω, εἰσγράφω, καταγράφω, μεταγράφω i ὑπογράφω. Naposljetku, uzete su u obzir izvedenice od ἐπιστελλ-; ἐπιστέλλω i ἐπιστολή.³ Opusi autora promatraju se odvojeno; u svakome poglavlju navest će se koji su termini pronađeni, koliko se puta spominju i u kojim dramama, uz detaljnu analizu konteksta u kojima se pojavljuju i definiranje (približnih) značenja koja poprimaju. Konačni rezultati istraživanja bit će na pregledan način prikazani u skupnoj tablici na kraju rada, bit će određena učestalost pojave svakoga od termina u dramama trojice tragičara te provjereno koriste li autori termine na podudaran način ili ne.

2. Eshil

Pretraživanjem očuvanih Eshilovih tragedija i fragmenata pronađena su 42 termina koji se mogu odnositi na pisanje.⁴ Čini ih 16 različitih riječi (neke se pojavljuju više puta): βύβλος, δέλτος, δελτογράφος, δελτόομαι, πίναξ, πτυχή, γράμμα, γραφή, περιγραφή, ὑπογραφή, γραμματεύς, καλλιγράφος, γράφω, ἐγγράφω, ἐπιστολή i ἐπιστέλλω.⁵

2.1. Metonimijski termini

Imenica βύβλος pojavljuje se dvaput (*Supp.* 761 i 947),⁶ δέλτος također (*PV* 789 i fr. 281a.21), pridjev δελτογράφος jednom (*Eum.* 275), kao i glagol δελτόομαι (*Supp.* 179). Na πίναξ nailazimo triput (*Supp.* 463 i 946 te fr. 281a.22), a na πτυχή jednom (*Supp.* 947).

Primjer iz *Supp.* 760–761 glasi: ἀλλ’ ἔστι φήμη τοὺς λύκους κρείσσους κυνῶν / εἶναι: βύβλου δὲ καρπὸς οὐ κρατεῖ στάχυν („kaže se da su vukovi od pasa / jači; plod papirusa ne pobjeđuje kukuruz”).⁷ Očito, βύβλος se koristi u botaničkom smislu i ne odnosi se na prerađeni oblik papirusa (potencijalni nositelj zapisa). Nasuprot tome, u *Supp.* 946–947 nedvojbeno označava materijal za pisanje: ταῦτ’ οὐ πίναξίν ἐστιν ἐγγεγραμμένα, / οὐδ’ ἐν πτυχαῖς βύβλων κατεσφραγισμένα („to nije napisano na pločicama, / niti zapečaćeno na stranicama/svitcima papirusa”).

analizu tragedija. Također, u oba spomenuta rada broj pretraživanih (stoga i pronađenih) termina znatno je manji nego u ovom radu.

³ Pri pretrazi tragedija i fragmenata korišteni su program *Diogenes* i online izdanje baze tekstova *TLG*, dostupno na: <http://stephanus.tlg.uci.edu/>, pristup tijekom ožujka 2020.

⁴ Za tekst očuvanih Eshilovih tragedija korištena su izdanja West, 2012a–c i West, 2013a–d, a za fragmente Radt, 1985.

⁵ Analiza upotrebe pratit će ovaj redoslijed.

⁶ Kratice naslova drama (svih autora) preuzete su iz *OCD* (*Oxford Classical Dictionary*), dostupno na: <https://oxfordre.com/classics/page/abbreviation-list/>, pristup tijekom ožujka 2020.

⁷ Prijevodi grčkih citata su naši vlastiti.

Svi derivati korijena *δελτ-* odnose se na pločice za pisanje. Prometej u *PV* 789 metaforom očito govori „zapamti”: ἦν ἐγγράφου μνήμοισιν δέλτοις φρενῶν („koje (sc. lutanje) si zapiši na pločice uma koje pamte”). Ni „Zeusova pločica” (usp. γράφουσα] τὰ<μ>πλακήματ’ ἐν δέλτῳ Διό[ς, tj. „zapisujući prijestupe na Zeusovoj pločici”) iz fr. 281a.21 ne bi trebala biti zamišljena kao fizički predmet na koji se zapisuju ljudski prijestupi. Slično tomu, u *Eum.* 275 Had „sve promatra umom koji zapisuje na pločicu” (δελτογράφῳι δὲ πάντ’ ἐπωπαῖ φρενί). Naposljetku, Danaj se (u *Supp.* 179) ovako obraća kćerima: αἰνῶ φυλάξαι τὰμ’ ἔπη δελτουμένας („preporučujem vam da čuvate moje riječi zapisujući ih sebi na pločice”). Kćeri nemaju ništa u rukama; spomen je metaforički (značenje: pamćenje).

Eshil upotrebljava *πίναξ* isključivo za oznaku pločice, npr. u *Supp.* 946: ταῦτ’ οὐ πίναξιν ἐστὶν ἐγγεγραμμένα („to nije napisano na pločicama”). Drugi primjer iz iste drame (463) odnosi se na oslikane votivne pločice: νέοις πίναξιν βρέτεια κοσμήσαι τάδε („ukrasiti ove kipove novim pločicama”). Oštećeni fr. 281a.22 sadrži i glagol ἀναπτύσσω („otvarati”), što otklanja sumnju o nekakvom drugom značenju imenice *πίναξ*.

2.2. Derivati od γραφ-

Imenica *γράμμα* pojavljuje se šest puta (*PV* 460, *Sept.* 434, 468, 646 i 660 te fr. 331), *γραφή* triput (*Ag.* 242 i 1329 te *Cho.* 232), *περιγραφή*, *ὑπογραφή* i *γραμματεύς* po jednom (*Cho.* 207 i 209 te fr. 358.2), kao i pridjev *καλλιγράφος* (fr. 78a.12). Glagol *γράφω* nalazimo šest puta bez prefiksa (*Ag.* 801, *Cho.* 450 i 451, *Eum.* 50 te *Supp.* 709 i 991), a četiri puta s njim; v. *ἐγγράφω* (*Cho.* 699, *PV* 789 te *Supp.* 946 i 991).

Pet od šest pojava imenice *γράμμα* je u množini, a upućuju ili na slova ili na poruku. Sintagmu „spajanje slova” susrećemo dvaput: u *PV* 460 Prometej spominje *γραμμάτων τε συνθέσεις* (pismenost) kao svoj poklon čovječanstvu, dok primjer iz *Sept.* 468 naglašava poruku koja se slovima prenosi: *βοῶι δὲ χούτος γραμμάτων ἐν ξυλλαβαῖς* („on više spojevima slova”). U ostalim primjerima *γράμμα* je sintaktički nepovezana s drugim imenicama: usp. *χρυσοῖς δὲ φωνεῖ γράμμασιν* („govori zlatnim riječima”) iz *Sept.* 434, zatim *ὡς τὰ γράμματα / λέγει* („kao što slova / govore”) iz *Sept.* 646–647 i *χρυσότευκτα γράμματα / ἐπ’ ἀσπίδος φλύοντα* („od zlata napravljena slova / koja brbljaju na štitu”) iz *Sept.* 660–661. Jedino je u fr. 331 *γράμμα* u jednini, ali ona stoji za množinu i ne znači „slovo”: *ὡς λέγει γέρον γράμμα* („kako kaže stari zapis”).⁸ Uočavamo da zapis može biti i personificiran i „govoriti” („zlatnim riječima” u *Sept.* 434 i „skupovima slova” u *Sept.* 468), a dvaput „govore” sama slova (*Sept.* 646–647 i fr. 331).

Imenica *γραφή* uvijek aludira na sliku (*Ag.* 242, 1329 i *Cho.* 232), a složenice *περιγραφή* i *ὑπογραφή* u *Cho.* na otiske stopala; usp. *καὶ γὰρ*

⁸ Usp. prijevod „old writing” u Ceccarelli 2013: 199.

δύ' ἐστὸν τῷδε περιγραφὰ ποδοῖν („i dva su otiska dvaju stopala”) u *Cho.* 207 i πτέρναι τενόντων θ' ὑπογραφαὶ („pete nogu i otisci”) u *Cho.* 209. Fr. 358 sadrži imenicu γραμματεὺς u aluziji na staračku dalekovidnost pisara: σὺ δέξ' ἄπω[θεν] αὐτόν· οὐ γὰρ ἐγγύθεν / [βαλεῖς·] γέρων δὲ γραμματεὺς γενοῦ σαφής („ti ga primi [iz]daleka; nećeš, naime, izbliza / [pogoditi·] budi kao precizan stari pisar”). Naposljetku, pridjev καλλιγράφος sačuvan je u fr. 78a.11–12: εὐκταῖα κόσμον ταῦτ[α] τῷ θεῷ φέρω / καλλιγραφτον εὐχάν („nosim bogu ove zavjetne darove kao ures, / (kao) našminkanu molitvu”). Spomenute zavjetne darove neki tumače kao pločice s naslikanim satirima, no autori rada smatraju da je prije riječ o oslikanim glumačkim maskama.⁹

Γράφω u dva navrata znači slikanje. U *Eum.* 50–51 stoji: εἰδόν ποτ' ἦδη... γεγραμμένας / ... ἄπτεροί γε μὴν ἰδεῖν („jednom sam ih vidjela (sc. harpije) naslikane / ... vidjelo se da su bez perja”).¹⁰ *Ag.* 801 glasi: κάρτ' ἀπομούσως ἦσθα γεγραμμένος („bio si mi vrlo nepovoljno naslikan”). Skloni smo slikovnome shvaćanju, a značenje bi bilo: „učinilo mi se da si loše postupio”.¹¹ U ostalim primjerima γράφω i ἐγγράφω nesumnjivo se odnose na pisanje. Koron odgovor γράφου („upiši sebi”) iz *Cho.* 451 nadovezuje se na prijašnji stih: τοιαῦτ' ἀκούων <τάδ'> ἐν φρεσὶν <γράφου> („slušajući te stvari, upiši ih sebi u um”). Značenje je, dakako, „zapamtiti”. Ταῦτ' οὐ πίναξίν ἐστιν ἐγγεγραμμένα (*Supp.* 946) i ἦν ἐγγράφου μνήμοσιν δέλτοις φρενῶν (*PV* 789) susreli smo već ranije. U *Supp.* 991–992 stoji: καὶ ταῦθ' ἄμ' ἐγγράψασθε πρὸς γεγραμμένοις / πολλοῖσιν ἄλλοις σωφρονίσμασιν πατρός („i to si zapišite pokraj mnogih drugih zapisanih / očevih poduka”). To je usko povezano s αἰνῶ φυλάξαι τὰμ' ἔπη δελτουμένας (*Supp.* 179);¹² očeve riječi (τὰμ' ἔπη) iz 179. stiha očito su već upamćene („zapisane”), a treba zapamtiti nove (ταῦθ'). Na metaforički način treba shvatiti i *Cho.* 698–699: νῦν δ' ἤπερ ἐν δόμοισι... ἐλπὶς ἦν, προδοῦσαν ἔγραφε („a sad nadu koja je bila u kući... zapiši kao izdajicu”). Posljednja dva primjera tiču se božice Dike. Onaj iz fr. 281a.21 već smo susreli (v. obradu termina δέλτος), a u *Supp.* 707–709 spominje se poštovanje prema roditeljima: τό τ' αὐτεκόντων σέβας, / τρίτον τόδ' ἐν θεσμίσις / Δίκας γέγραπται μεγιστοτίμου („a poštovanje prema roditeljima / zapisano je kao treće među zakonima / prečasne Dike”). Radi se o metaforičkom zapisu.¹³

2.3. Derivati od ἐπιστελλ-

Četiri puta susrećemo ἐπιστολή, i to uvijek u množini (*Pers.* 783, *PV* 3, *Supp.* 1012 i fr. 293), a pet puta ἐπιστέλλω (*Ag.* 908, *Cho.* 779, *Eum.* 205 i 743 te *Sept.* 1012).

⁹ Popis zagovornika oba stajališta v. u Marconi, 2009: 12.

¹⁰ Sigurnost u tumačenje daje nam glagol ὀράω i to da su bile ἄπτεροί... ἰδεῖν.

¹¹ Usp. Liddell i Scott, 1940: s. v. ἀπόμυθος.

¹² Smisaona poveznica stihova preuzeta je od Ceccarelli, 2013: 194.

¹³ Tako i Ceccarelli, 2013: 194.

Darijev duh cilja na usmene savjete u *Pers.* 782–783: Ξέρξης... / κού μνημονεύει τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς („Kserkso... / se ne sjeća mojih zapovijedi”).¹⁴ Sličan je i Danajev govor kćerima u *Supp.* 1012–1013: μόνον φύλαξαι τὰσδ’ ἐπιστολάς πατρός, / τὸ σωφρονεῖν τιμῶσα τοῦ βίου πλέον („samo čuvaj ove očeve zapovijedi, / više cijeneći razum od života”), kao i Kratosovo obraćanje Hefestu (u *PV* 3–4): Ἥφαιστε, σοὶ δὲ χρὴ μέλειν ἐπιστολάς / ἅς σοι πατὴρ ἔφεϊτο („Hefeste, trebaš mariti za naredbe / koje ti je otac zapovjedio”). Iako nam nedostaje kontekst, djeluje da ἄκουε τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς („čuj moje zapovijedi”) iz fr. 293 aludira na isto.

I ἐπιστέλλω se koristi za usmene naredbe. U *Ag.* 908 pronalazimo: αἷς ἐπέσταλται τέλος („kojima je zapovjeđena dužnost”), u *Eum.* 743 ὅσοις δικαστῶν τοῦτ’ ἐπέσταλται τέλος („kojim je sucima ta dužnost zapovjeđena”), u *Sept.* 1012 οὕτω μὲν ἀμφὶ τοῦδ’ ἐπέσταλται λέγειν („tako mi je zapovjeđeno da o njemu govorim”), a u *Eum.* 205 καὶ προστραπέσθαι τούσδ’ ἐπέστελλον δόμους („i zapovijedio sam da apelira na ovaj dom”). Samo u *Cho.* 779 susrećemo supstantivirani oblik participa: ἄγγελ’ ἰοῦσα, πρᾶσσε τὰπεσταλμένα („idi i javi, izvrši zapovijedi”).

2.4. Upotreba termina u Eshilovim dramama

U Eshilovim dramama pronađena su 42 potencijalno relevantna termina. Metonimijskih termina je 10 (što je 24%), 23 su derivata od γραφ- (čak 55%), a devet od ἐπιστελλ- (21%). Tablica 1. prikazuje distribuciju njihovih približnih značenja, rekonstruiranih iz konteksta odlomaka u kojima se pojavljuju.

Tablica 1. Termini i značenja u Eshilovim dramama

Termin	Broj primjera	Mjesto pojavljivanja	Značenje
Metonimijski termini			
βύβλος	1	<i>Supp.</i> 761	papirus (biljka)
	1	<i>Supp.</i> 947	papirus (materijal)
δέλτος	2	<i>PV</i> 789, fr. 281a.21	pločica (za pisanje)
δελτογράφος	1	<i>Eum.</i> 275	koji zapisuje na pločicu
δελτόομαι	1	<i>Supp.</i> 179	zapisivati sebi na pločice
πίναξ	3	<i>Supp.</i> 463 i 946, fr. 281a.22	pločica
πτυχή	1	<i>Supp.</i> 947	stranica

¹⁴ Donekle iznenađuje što, iako su Perzijanci imali vrlo razvijen poštanski sustav (usp. Rosenmeyer, 2001: 24), u tragediji koja se njima bavi nema spomena pisanja ili slanja pisma.

Derivati od γραφ-			
γράμμα	5	<i>PV</i> 460, <i>Sept.</i> 434, 468, 646 i 660	slovo
	1	fr. 331	zapis
γραφή	3	<i>Ag.</i> 242 i 1329, <i>Cho.</i> 232	slika
περιγραφή	1	<i>Cho.</i> 207	otisak stopala
ύπογραφή	1	<i>Cho.</i> 209	otisak stopala
γραμματεύς	1	fr. 358.2	tajnik/pisar
καλλιγράφος	1	fr. 78a.12	lijepo obojan
	2	<i>Ag.</i> 801, <i>Eum.</i> 50	slikati
γράφω	4	<i>Cho.</i> 450 i 451, <i>Supp.</i> 709 i 991	pisati
	4	<i>Cho.</i> 699, <i>PV</i> 789, <i>Supp.</i> 946 i 991	pisati
Derivati od ἐπιστελλ-			
ἐπιστολή	4	<i>Pers.</i> 783, <i>PV</i> 3, <i>Supp.</i> 1012, fr. 293	usmena zapovijed
ἐπιστέλλω	5	<i>Ag.</i> 908, <i>Cho.</i> 779, <i>Eum.</i> 205 i 743, <i>Sept.</i> 1012	zapovijedati

Ukupno 19 primjera nevezano je uz pisanje: devet je usmenih zapovijedi,¹⁵ sedam poveznica sa slikanjem/bojanjem,¹⁶ dva otiska stopala,¹⁷ jedna aluzija na čvrstoću stabljike.¹⁸ Na pločici spomenutoj u fr. 281a.22 može biti bilo što; primjer je nemoguće definirati. Preostala 22 termina (tj. 52%) nedvojbeno su povezana uz pisanje; iz prve grupe potječe ih sedam,¹⁹ iz druge 15.²⁰ Zanimljivo, jednako često aludira se na pravo i metaforičko pisanje, po 11 puta.²¹ Metaforičko „zapisivanje” ekvivalent je pamćenju savjeta ili štovanju božanskih (moralnih) zakona, a postojeći „zapisi” su ili već upamćeni savjeti kojima treba dodati nove (v. *Supp.* 991–992) ili moralni zakoni koje su postavili (tobože u obliku liste napisali) sam Zeus, Had ili Dike (oni „zapisuju” i ljude koji se o zakone ogriješe).²² *Cho.* 698–699 odskače: „zapisivanje” nečega označava definiranje osobina i stvaranje stava o njima.

¹⁵ *Ag.* 908, *Cho.* 779, *Eum.* 205 i 743, *Pers.* 783, *PV* 3, *Sept.* 1012, *Supp.* 1012 i fr. 293.

¹⁶ *Ag.* 242, 801 i 1329, *Cho.* 232, *Eum.* 50, *Supp.* 463 i fr. 78a.12.

¹⁷ *Cho.* 207 i 209.

¹⁸ *Supp.* 761.

¹⁹ *Eum.* 275, *Supp.* 179, 946 i 947 (dva termina), *PV* 789 i fr. 281a.21.

²⁰ *Cho.* 450, 451, 699, *PV* 460 i 789, *Sept.* 434, 468, 660 i 646, *Supp.* 709, 946 i 991, fr. 281a.21, fr. 331 te fr. 358.2.

²¹ Pravo pisanje: *PV* 460, *Sept.* 434, 468, 646 i 660, *Supp.* 946 i 947 (po dva termina), fr. 331 te fr. 358.2. Metaforičko pisanje: *Cho.* 450, 451 i 699, *Eum.* 275, *PV* 789 (dva termina), *Supp.* 179, 709 i 991 (dva termina) te fr. 281a.21.

²² Pisanje je povezano isključivo uz ljudsku sferu; bogovima ne treba jer su sveznajudi, sve vide i sve pamte i bez te pomoćne vještine. Prometejev izum pisanja (usp. *PV*)

Iako su potencijalno relevantni termini pronađeni u svim sačuvanim tragedijama, analiza pokazuje da su u *Pers.* i *Ag.* posve nevezani za pisanje.²³ Drame najbogatije aluzijama na pravo pisanje su *Supp.* i *Sept.* s po četiri primjera, a onim metaforičkim *Supp.* (također četiri primjera). Ni u sačuvanim dramama ni u fragmentima nema pisanih poruka ni pisanja.

3. Sofoklo

Sofoklo 22 puta koristi termine koji mogu upućivati na pisanje,²⁴ a čini ih 10 različitih riječi (neke se pojavljuju više puta): δέλτος, πτυχή, γράμμα, γραφή, ἄγραπτος, γράφω, ἐγγράφω, εἰσγράφω, ἐπιστολή i ἐπιστέλλω.²⁵

3.1. Metonimijski termini

Iz ove grupe korištene su samo imenice δέλτος (četiri puta: *Trach.* 47, 157 i 683 te fr. 597) i πτυχή (triput: *OT* 1026, fr. 144.1 i fr. 494).

U *Trach.* 46–47 saznajemo da je Heraklo Dejanira na odlasku ostavio pločicu (v. τοιαύτην ἐμοί / δέλτον λιπὼν ἔστειχε, tj. „ovu mi je / pločicu ostavio i krenuo”) koja je „ispisana znakovima” (156–158: τότε ἐν δόμοις / λείπει παλαιὰν δέλτον ἐγγεγραμμένην / ξυνθήμαθ’). Stih 161. (i dalje) otkriva da je riječ o oporuci. Pri posljednjem spomenu pločice Dejanira objašnjava koru što treba učiniti s peplosom koji šalje Heraklu. Dejanira ne zna da šalje mužu otrov koji će ga ubiti; kentaur Nes lukavo ju je na samrti nagovorio da pokuša tim poklonom (tobože) vratiti muževu ljubav, a ona misli da je riječ o dobronamjernim savjetima i sjeća ih se „kao zapisa koji se teško skida s brončane pločice” (usp. χαλκῆς ὅπως δύσνιπτον ἐκ δέλτου γραφήν u 683). Sintagma aludira na pažljivo pamćenje; bronca je trajan materijal. Dakle, u sva tri primjera iz *Trach.* riječ je o pravom pisanju, a u fr. 597 o metafori: θεῷ δ’ ἐν φρενὸς δέλτοισι τοὺς ἐμοὺς λόγους („stavi moje riječi na pločice uma”).

djeluje kao iznimka, ali on pismenost poklanja ljudima da im olakša živote, ne za komunikaciju s bogovima. Spomeni metaforičkog „pisanja” bogova svojevrstna su poveznica dvaju svjetova – redovito aludiraju na trajnost božjih odredbi i nemogućnost skrivanja ljudskih prijestupa od njihovih očiju, a ograničeni su na Dike, koja s ljudima ima više kontakta, te (rjeđe) Zeusa i Hada. Usp. Ceccarelli, 2013: 192–193 i Jenkins, 2006: 84. (Sve rečeno vrijedi i u Sofoklovim dramama.)

²³ U najstarijoj sačuvanoj grčkoj tragediji, *Pers.*, glasnik treba prepričati nevolje perzijske vojske, ali ne koristi se očekivani glagol govorenja, već stoji (u 254 i 294) ἀναπτύξαι / ἀναπτύξας πάθος. Glagol znači „odmotati”, uz često podrazumijevanje odmotavanja / otvaranja svitka ili pločice (Liddell i Scott, 1940; s. v. ἀναπτύσσω). Izbor termina možda je aluzija na popis, tj. pisane dokumente općenito, ali to je nedokazivo. V. Ceccarelli, 2013: 184.

²⁴ Za tekstove Sofoklovih sačuvanih tragedija korištena su kritička izdanja Dawe, 1982 te Dawe, 2013a–e, a za fragmente Radt, 1999.

²⁵ Analiza upotrebe pratit će ovaj redoslijed.

Imenica πτυχή pojavljuje se triput, svaki put s drugačijim značenjem. U *OT* 1026 znači „dolina”: εὐρὼν ναπαίαις ἐν Κιθαιρῶνος πτυχᾶϊς („našavši (sc. te) u šumskim dolinama Kiterona”). I fr. 494 nepovezan je s pisanjem (fr. 494): καὶ ξηραλοιφῶν εἵματος διὰ πτυχῶν („i trljajući uljem kroz nabore odore”). No, fr. 144.1 odskače; pločica na sebi nosi zapis: σὺ δ' ἐν θρόνοισι γραμμάτων πτυχᾶς ἔχων / νέμ' εἴ τις οὐ πάρεστιν ὃς ξυνώμοσεν („a ti na stolici, držeći pločice sa slovima, / prozivaj je li odsutan netko tko je dao zakletvu”).

3.2. Derivati od γραφ-

Tripot pronalazimo γράμμα (fr. 144.1, fr. 514 i fr. 784), a po jednom γραφή (*Trach.* 683) i ἄγραπτος (*Ant.* 454). Glagol γράφω pojavljuje se triput (*OT* 411, *Phil.* 1325 te fr. 811), a ἐγγράφω i εἰσγράφω po jednom (*Trach.* 157 i 1167).

U već obrađenim primjerima, fr. 144.1 i *Trach.* 683, pojavljuju se i imenice γραμμάτων/γραφή, a aludira se na prave zapise. Γράμμα se pojavljuje u fr. 784 u sintagmi γράμμα κηρύκειον („glasnički zapis”), a možda je riječ o pisanoj poruci koju prenosi glasnik. Aluzija na pisanje vjerojatna je i u fr. 514: Φοινικίοις γράμμασι („feničkim slovima”). Pridjev ἄγραπτος izgovara Antigona u *Ant.* 453–455: οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον αἰόμην τὰ σὰ / κηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κάσφαλῆ θεῶν / νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν („nisam smatrala da toliku moć imaju tvoje / zapovijedi da nepisane i postojane božanske / zakone smrtnik može pregaziti”). Dakle, nepisani božji zakoni stavljeni su u opreku s pisanima – ljudskima; u ovim je stihovima jasno da se pisanje kao aktivnost ne povezuje uz božansku sferu.

Glagolski derivati korijena γραφ- (γράφω, ἐγγράφω i εἰσγράφω) čine ukupno pet primjera. U *OT* 410–411 aludira se na ulogu „potpisnika” na sudu,²⁶ dakle, na stvarno pisanje: οὐ γάρ τι σοὶ ζῶ δοῦλος, ἀλλὰ Λοξίαι, / ὥστ' οὐ Κρέοντος προστάτου γεγράσομαι („ne živim, naime, kao rob tebi, nego Loksiji, / tako da neću biti zapisan pod Kreontom kao zaštitnikom”).²⁷ Sintagma iz *Phil.* 1325 poziv je na pamćenje izrečenoga (καὶ ταῦτ' ἐπίστω, καὶ γράφου φρενῶν ἔσω, tj. „i to znaj, i zapiši si u um”), a u fr. 811 metafora ističe nepovjerenje u obećanja žena: ὄρκους ἐγὼ γυναικὸς εἰς ὕδωρ γράφω („ja zakletve žene pišem po vodi”).²⁸ Derivati ἐγγράφω i εἰσγράφω su u *Trach.*, a u oba slučaja riječ je o stvarnom pisanju. Prvi smo već susreli (v. δέλτον ἐγγεγραμμένην; *Trach.* 157), a u 1167 Heraklo spominje proročanstva koja si je zapisao (v. ἐξεγραψάμην) u Dodoni.

²⁶ Dawe, 1982: 134–135.

²⁷ Naravno, sveukupni je konačni smisao ulomka metaforički.

²⁸ Iako je sam pokušaj pisanja po vodi zamisliv, voda ustvari isključuje mogućnost stvarnog pisanja (ostavljanja traga), stoga primjer ipak pribrajamo među metaforičke. Usp. npr. „pisanje u um” iz *Phil.* 1325: podudarno nedostaje materijal-nositelj sposoban održati (realno postojeći) trag čina zapisivanja.

3.3. Derivati od ἐπιστελλ-

Samo je pet primjera iz ove kategorije: ἐπιστολή se pojavljuje četiri puta (*Aj.* 781, *OC* 1601, *Trach.* 493 i fr. 128), a ἐπιστέλλω jednom (*OT* 106).

Ἐπιστολή je svaki put u akuzativu množine. U *Aj.* 781 stoji: ὁ δ' εὐθὺς ἐξ ἔδρας / πέμπει με σοὶ φέροντα τασδ' ἐπιστολάς / Τεῦκρος φυλάσσειν („Teukro me sa sjedala odmah / poslao tebi s ovim zapovijedima / da ih vršiš”). Zapovijed je usmena; ne spominje se predaja pločice s pisanim nalogom. Ista je situacija u *OC* 1601–1602: τάσδ' ἐπιστολάς πατρὶ / ταχεῖ ᾿πόρευσαν ξὺν χρόνῳ („ove su zapovijedi ocu / brzo izvršile”). U *Trach.* 492–493 pronalazimo: ἀλλ' εἶσω στέγης / χωρῶμεν, ὡς λόγων τ' ἐπιστολάς φέρης („no unutar kuće / uđimo, kako bi prenio poruke (od) riječi”). Riječ je o usmenoj uputi u vezi prijenosa replosa (v. 604–609).²⁹ Posljednji ulomak (fr. 128) ne može se bezrezervno protumačiti: μηδὲν φοβεῖσθε προσφάτους ἐπιστολάς („ne plaši se novih zapovijedi”). Budući da je u ostalim primjerima imenica aludirala na usmene zapovijedi, i ovdje to pretpostavljamo. Sličnu ulogu ima i ἐπιστέλλω u *OT* 106: νῦν ἐπιστέλλει σαφῶς / τοὺς αὐτοέντας χειρὶ τιμωρεῖν („sad jasno zapovijeda (sc. Apolon) / da se rukom kazne ubojice”).

3.4. Upotreba termina u Sofoklovim dramama

Pronađena su 22 primjera. Sedam ih potječe iz prve grupe (32%), 10 iz druge (45%), a pet iz treće (23%). Tablica 2. prikazuje distribuciju njihovih približnih značenja, rekonstruiranih iz konteksta odlomaka u kojima se pojavljuju.

Tablica 2. Termini i značenja u Sofoklovim dramama

Termin	Broj primjera	Mjesto pojavljivanja	Značenje
Metonimijski termini			
δέλτος	4	<i>Trach.</i> 47, 157 i 683, fr. 597	pločica (za pisanje)
πτυχή	1	<i>OT</i> 1026	dolina
	1	fr. 494	nabor
	1	fr. 144.1	pločica (za pisanje)
Derivati od γραφ-			
γράμμα	2	fr. 144.1, fr. 514	slovo
	1	fr. 784	zapis
γραφή	1	<i>Trach.</i> 683	zapis
ἄγραφτος	1	<i>Ant.</i> 454	nepisan

²⁹ Tako i Jebb, 1892: 76.

γράφω	3	<i>OT</i> 411, <i>Phil.</i> 1325, fr. 811	pisati
ἐγγράφω	1	<i>Trach.</i> 157	pisati
εἰσγράφω	1	<i>Trach.</i> 1167	pisati
Derivati od ἐπιστελλ-			
ἐπιστολή	4	<i>Aj.</i> 781, <i>OC</i> 1601, <i>Trach.</i> 493, fr. 128	usmena zapovijed
ἐπιστέλλω	1	<i>OT</i> 106	zapovijedati

U sedam slučajeva nema povezanosti s pisanjem: to su dva spomena πτυχή (*OT* 1026 i fr. 494) te svi derivati od ἐπιστελλ- (uvijek usmene zapovijedi/upute).³⁰ Dakle, 15 termina (čak 68%) aludira na pisanje, a pet ih je iz prve te 10 iz druge kategorije. Na pravo pisanje odnosi se njih 12,³¹ a na metaforičko tri (dvaput se aludira na pamćenje, a jednom na nepouzdanost žena).³²

Iako su potencijalno relevantni termini pronađeni u svim sačuvanim dramama osim *El.*, analiza pokazuje da se samo u četiri tragedije aludira na pisanje (*Ant.*, *OT*, *Phil.* i *Trach.*), od čega izrazito često u *Trach.* (čak šest puta). U Dejanirinom slanju peplosa uočene su sličnosti s epistolarnom komunikacijom: definirani su pošiljateljica i primatelj, a poput pisma, paket s ogrtačem „putuje” te ima pečat.³³ Ipak, pravih pisama u Sofoklovim dramama nema.

4. Euripid

Euripidove drame vrve terminima s potencijalom poveznice s pisanjem;³⁴ pronađeno ih je 135, a sačinjava ih 19 riječi (neke se pojavljuju više puta): δέλτος, πτυχή/πτύξ, διαπτυχή, σανίς, γράμμα, ἐπίγραμμα, γραμμή, γραφή, γραφεύς, μελεγραφή, γραπτός, γράφω, διαγράφω, ἐγράφω, καταγράφω, μεταγράφω, ὑπογράφω, ἐπιστολή i ἐπιστέλλω.³⁵

4.1. Metonimijski termini

Δέλτος susrećemo čak 30 puta (*Hipp.* 856, 865, 877 i 1057, *IA* 35, 98, 109, 112, 116, 155, 307, 322, 798, 891 i 894, *IT* 584, 603, 615, 636,

³⁰ *Aj.* 781, *OC* 1601, *OT* 106, *Trach.* 493 i fr. 128.

³¹ *Ant.* 454, *OT* 411, *Trach.* 47, 157 s dva termina, 683 s dva termina i 1167, fr. 144.1 s dva termina, fr. 514 te fr. 784.

³² *Phil.* 1325, fr. 597 i fr. 811.

³³ Rosenmeyer, 2001: 62 i Hajdarević, 2019: 4–5.

³⁴ Korištena su sljedeća izdanja: Basta Donzelli, 2013 (*El.*), Biehl, 2013 (*Tro.*), Daitz, 2013 (*Hec.*), Diggle, 1981 (*HF*, *IT* i *Supp.*), Diggle, 1984 (*Andr.*), Diggle, 1994 (*Hel.* i *Or.*), Garzya, 2011a (*Alc.*), Garzya, 2011b (*Heracl.*), Gunther, 2018 (*Ion*), Günther, 2010 (*IA*), Kopff, 2018 (*Bacch.*), Mastronarde, 2013 (*Phoen.*) i Stockert, 2013 (*Hipp.*). Fragmenti su navedeni prema Kannicht, 2004.

³⁵ Analiza upotrebe pratit će ovaj redoslijed.

641, 667, 727, 733, 756, 760, 787 i 791, fr. 369.6, fr. 506.2 i fr. 578.9),³⁶ πτυχή / πτύξ 22 puta (*Andr.* 1277, *Bacch.* 62, 797, 945 i 1219, *Hel.* 44 i 605, *HF* 240, *IA* 98 i 112, *IT* 9, 760 i 1082, *Or.* 1631 i 1636, *Phoen.* 84, *Supp.* 212, 757 i 979, fr. 228a.20, fr. 506.2 i fr. 779.7), složenicu διαπτύχη dvaput (*IT* 727 i 793), a σανίς triput (*Alc.* 967, *Hel.* 1556 i *Or.* 1221).

Fedrino klevetničko pismo prvi se put spominje u *Hip.* 856–857: ἔα ἔα· τί δὴ ποθ' ἦδε δέλτος ἐκ φίλης χερὸς / ἥρτημένη; θέλει τι σημήναι νέον („Jao, jao! Zašto je ova pločica o ljubljenu ruku / obješena? Želi li pokazati/reći nešto novo?“). Tezej otvara pismo uz riječi (864–865): φέρ' ἐξελίξας περιβολὰς σφραγισμάτων / ἴδω τί λέξει δέλτος ἦδε μοι θέλει („hajde da otvorim nanos pečata / i da vidim što mi želi ova pločica reći“). Sadržaj ga šokira i govori korifeju da „pločica više, više nepodnošljive stvari“ (usp. βοᾶ βοᾶ δέλτος ἄλαστα u 877). Posljednji δέλτος u *Hip.* pojavljuje se u 1057–1058: ἡ δέλτος ἦδε... / κατηγορεῖ σου πιστά („ova pločica... / govori protiv tebe uvjerljivo“). Pismo je fizički prisutno na sceni, a u tri navrata je personificirano i „progovara“. Dok je sadržaj Tezeju još nepoznat, „sadrži znakove“ ili „govori“ (856), a kasnije „više“ (877) i „optužuje“ (1057).

U *IA* δέλτος se pojavljuje 11 puta. Nakon što je pismom pozvao Ifigeniju u Aulidu, Agamemnon želi drugim spriječiti njezin dolazak.³⁷ Pisanje drugog pisma primjećuje starac (35–36): δέλτον τε γράφεις / τήνδ' ἦν πρὸ χερῶν ἔτι βαστάζεις („ispisuješ ovu pločicu / koju još imaš pri ruci“). Agamemnon spominje pismo koje je već poslao supruzi (98–99): κὰν δέλτου πτυχαῖς / γράψας ἔπεμψα πρὸς δάμαρτα τὴν ἐμὴν. Predomislio se, napisao drugo (107–109) i reći će „što pločica na stranicama skriva“ (v. ἃ δὲ κέκευθε δέλτος ἐν πτυχαῖς u 112). U 115–116 citira: πέμπω σοι πρὸς ταῖς πρόσθεν / δέλτους, ὧ Λήδας ἔρνος („Šaljem ti pločice kao dodatak uz one prošle, / Ledino čedo“).³⁸ Četrdeset stihova kasnije (155–156) Agamemnon daje upute starcu: σφραγίδα φύλασ' ἦν ἐπὶ δέλτῳ / τήνδε κομίζεις („čuvaj ovaj pečat na pločici / koju nosiš“). Nakon što Menelaj zaplijeni pločicu, starac mu govori (307): οὐ χρὴν σε λῦσαι δέλτον, ἦν ἐγὼ ἔφερον („nije red da otvaraš pločicu koju ja nosim“). Slijedi verbalni sukob braće (322): τήνδ' ὄραϊς δέλτον, κακίστων γραμμάτων ὑπηρέτιν („Vidiš li ovu pločicu, službenicu najgorih slova?“). Pločica se opet spominje tek kada Klitemnestra stigne u Aulidu (891): δέλτον ὠιχόμην φέρων σοι πρὸς τὰ πρὶν γεγραμμένα („išao sam, noseći ti pločicu (sc. koja se nadovezuje) na prijašnje zapisane riječi“). U 894 posljednji je primjer: καῖτα πῶς φέρων γε δέλτον οὐκ ἔμοι διδῶς λαβεῖν („I zašto, onda, iako mi nosiš pločicu, ne daš da je uzmem?“).

³⁶ Uočavamo da 27 primjera potječe iz tri sačuvane tragedije: *Hip.* (četiri), *IA* (11) i *IT* (12), a preostala tri iz fragmenata.

³⁷ Grci trebaju žrtvovati Ifigeniju kako bi im bio omogućen polazak prema Troji.

³⁸ Uočavamo dodatni spomen (prvoga) pisma, ostvaren bez upotrebe nekoga od pretraživanih termina – prijedložnim izrazom πρὸς ταῖς πρόσθεν. Ovakvih primjera ima još (usp. πρὸς τὰ πρὶν γεγραμμένα u *IA* 891), ali vjerojatno ne mnogo; podrazumijevaju slanje više pisama za redom, što nije čest slučaj u fabulama (osim *IA*). Potraga za njima znatno bi produžila planirano istraživanje.

Jedino u *IA* 798–799 nailazimo na spomen pločice koja nije ni jedno od Agamemnonovih pisama, već zapisana rješma: ἐν δέλτοις Πιερίσιν / μῦθοι („na pijeridskim pločicama / priče”).³⁹

U *IT* Ifigenija je svećenica u Tauridi i zadatak joj je žrtvovati stran- ce, stoga su Orest i Pilad u smrtnoj opasnosti kad se tamo pojave. Ifige- nija želi kontaktirati obitelj; u 582–584 spominje pločicu s napisanom porukom: θέλοις ἄν (...) ἀγγεῖλαι τί μοι / (...) / δέλτον τ’ ἐνεγκεῖν („Bi li (...) mi htio prenijeti poruku / (...) / i odnijeti pločicu”). Orest odo- brava ideju (u 603): ἀλλ’ ὡς γενέσθω τῶιδε μὲν δέλτον δίδου („neka bude tako, ovome daj pločicu”). Ifigenija u 614–615 odlučuje poslati Pilada s pismom, a Oresta pogubiti; usp. ἐπεὶ δὲ βούληι ταῦτα, τόνδε πέμψομεν / δέλτον φέροντα, σὺ δὲ θανῆι („kada tako želiš, onoga ćemo poslati / s pločicom, a ti ćeš umrijeti”). Odlazi po pločicu (v. ἀλλ’ εἴμι δέλτον τ’ ἐκ θεᾶς ἀνακτόρων / οἴσω, tj. „idem i pločicu iz božićina hra- ma / donijet ću” u 636–637). U 641–642 zamišlja kako pločica Orestu izgovara poruku: καὶ δέλτος αὐτῶι... / ἡδονὰς ἀπαγγελεῖ („I pločica će mu... / javiti ugodne vijesti”). Δέλτος se opet spominje u 666–667, kad Orest i Pilad zaključuju da je Ifigenija jamačno Argivka, jer „inače ne bi slala pločicu” (οὐ γὰρ ἄν ποτε / δέλτον τ’ ἔπεμπε). Sljedećih pet spome- na je iz Ifigenijinih usta. U 727–728 donosi pločicu: δέλτου μὲν αἶδε πολύθυροι διαπτυχαί, / ξένοι, πάρεισιν („ove mnogobrojne stranice plo- čice, / stranci, tu su”). U 733 izražava strah da bi „onaj koji bi trebao nositi pločicu u Arg” (ὁ τήνδε μέλλων δέλτον εἰς Ἄργος φέρειν) mogao zanemariti dogovor ili da bi „pločica u valu... / mogla nestati” (usp. χῆ δέλτος ἐν κλύδωνι... / ἀφανῆς γένηται u 756–757). Potencijalne proble- me u isporuci rješava prepričavanjem sadržaja (760–761): τάνόντα κάγ- γεγραμμέν’ ἐν δέλτου πτυχαῖς / λόγῳ φράσω σοι πάντ’ ἀπαγγεῖλαι φί- λους („Ono prisutno i zapisano na stranicama pločice / riječju ću ti reći sve, da javiš ljubljenima”). U 787 zaključuje: „to je ono što je zapisano na pločicama” (τάδ’ ἐστὶ τὰν δέλτοισιν ἐγγεγραμμένα). Posljednja je upotreba ovoga termina u *IT* 791, kada Pilad Orestu govori: ἰδοῦ, φέρω σοι δέλτον ἀποδίδωμί τε („Evo, nosim ti pločicu i isporučujem ti je”). U ovoj tragediji δέλτος se svaki put odnosi na istu pločicu (u *IA* su dvije).

U fr. 369.6–7 pločice se personificiraju tako što im se daje glas, no, zanimljivo, on se *otvara* (poput papirusa/pločice): δέλτων τ’ ἀναπτύσ- σοιμι γῆ- / ρυν ᾗ σοφοὶ κλέονται („Neka otvorim glas pločica / kojim se slave mudri”). Fr. 506.1–3 sadrži (već viđen) motiv *Zeusove* pločice: δοκεῖτε πηδᾶν ταδικήματ’ εἰς θεοῦς / πτεροῖσι, κάπειτ’ ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς / γράφειν τιν’ αὐτά („Smatrate li da nedjela skaču k bogovima / uz pomoć krila, i da ih zatim na stranicama Zeusove pločice / netko za- pisuje?”). Fr. 578.8–9 aludira na stvarni zapis: ἃ δ’ εἰς ἔριν πίπτουσιν ἀνθρώποις κακά, / δέλτος διαιρεῖ, κούκ ἐᾷ ψεύδη λέγειν („A zla koja ljudima izazivaju svađu / pločica raspoznaje, i ne dopušta govoriti laži”).

³⁹ Pridjev „pijeridske” odnosi se na Muze (Liddell i Scott, 1940; s.v. Πιερίδες).

Termin πτυχή/πτύξ pronalazimo 22 puta, a četiri primjera uz δέλτος sačinjavaju frazu jasno povezanu s pisanjem. Dvapat je nalazimo u *IA* (98–99 odnosno 112–113): κὰν δέλτου πτυχαῖς / γράψας ἔπεμψα πρὸς δάμαρτα τὴν ἐμὴν („i na stranicama pločice / zapisavši, poslao sam svojoj ženi“) i ἃ δὲ κέκευθε δέλτος ἐν πτυχαῖς, / λόγῳ φράσω σοι πάντα τάγγεγραμμένα („što pločica na stranicama skriva, / riječju ću ti sve zapisano reći“). Primjer iz *IT* 760 je sličan (usp. ἐν δέλτου πτυχαῖς), kao i fr. 506.2 (ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς), s tim što „Zeusove pločice“ imaju metaforičko značenje. Preostalih 18 primjera s pisanjem su nepovezani. Značenje „dolina“ ima 10 primjera: Πηλίου πτυχᾶς (*Andr.* 1277), Κιθαιρῶνος πτυχᾶς (*Bacch.* 62 i 945), Κιθαιρῶνος πτυχαῖς (*Bacch.* 797 i 1219, *Supp.* 757), Παρνασοῦ πτυχᾶς (*HF* 240), πτυχαῖσιν Αὐλίδος (*IT* 9), Αὐλίδος κατὰ πτυχᾶς (*IT* 1082) i Δωδώνης πτύχας (fr. 228a.20). Isti termin šest puta znači „nebo“, odnosno „predio“: v. πτυχαῖσιν αἰθέρος (*Hel.* 44), αἰθέρος πτυχαῖς (*Or.* 1631 i 1636), αἰθέρος πτυχᾶς (*Hel.* 605 i fr. 779.7 u varijanti πτύχας) te οὐρανοῦ ναίων πτυχᾶς (*Phoen.* 84). Uočeno je i značenje „nabor“; *Supp.* 212 opisuje organe (v. ἐς πῦρ βλέποντες καὶ κατὰ σπλάγχνων πτυχᾶς, tj. „buljeći u vatru i niz nabore organa“), a *Supp.* 979 odjeću (usp. δάκρυσι νοτερὸν ἀεὶ πέπλων / πρὸς στέρνοι πτύχα τέγξω, tj. „suzama ću uvijek iznova haljina / nabor na grudima natapati“). Složenicu διαπτυχή susrećemo u *IT* 727 (δέλτου μὲν αἶδε πολύθυροι διαπτυχαί, tj. „ove mnogobrojne stranice pločice“) i u *IT* 793 (γραμμάτων διαπτυχᾶς, tj. „stranice slova“). Oba su primjera povezana s pisanjem.

Σανίς samo u *Alc.* 967–969 aludira na pisanje: Θρήσσαις ἐν σανίσιν, τὰς / Ὀρφεΐα κατέγραψεν / γῆρυς („na tračkim pločicama, koje / je ispisao orfejski / govor“). U *Hel.* 1555–1556 stoji: ταύρειος δὲ πούς / οὐκ ἦθελ’ ὀρθὸς σανίδα προσβῆναι κάτα („bikova se noga / nije htjela pravo uspeti na palubu“). Zadnji primjer je u *Or.* 1220–1221: φθῆι... / ἦ σανίδα πάισασ’ ἢ λόγους πέμπψασ’ ἔσω („javi nam... / ili udaranjem po vratima ili slanjem poruke unutra“).

4.2. Derivati od γραφ-

Imenica γράμμα pojavljuje se 15 puta (*Hipp.* 387, 954 i 1253, *IA* 37, 118 i 322, *Ion* 1146, *IT* 594, 745, 764 i 793, fr. 382.1, fr. 578.3, fr. 923.2 i fr. 1059.5), ἐπίγραμμα jednom (*Tro.* 1191), γραμμῆ četiri puta (*El.* 956, fr. 169 te fr. 382.5 i 11), a γραφή 14 puta (*Hec.* 866, *Hipp.* 451, 879, 1005 i 1311, *IA* 363, *Ion* 271, *IT* 735 i 762, *Phoen.* 129 i 1135, *Tro.* 687, fr. 618.2 i fr. 1059.5). Po jednom se pojavljuju imenica γραφεύς (*Hec.* 807) te pridjevi μελεγγραφής (fr. 627.1) i γραπτός (fr. 752c.2). Glagol γράφω nalazimo 15 puta (*Bacch.* 1067, *Hipp.* 859 i 1311, *IA* 35, 99 i 891, *Ion* 443, *IT* 585, *Phoen.* 574, *Supp.* 433, *Tro.* 1189, fr. 378.2, fr. 506.3 i 5 te fr. 578.7), jednom διαγράφω (*El.* 1073), šest puta ἐγγράφω (*IA* 113 i 324, *IT* 760, 763 i 787 te *Supp.* 1202) te po jednom καταγράφω (*Alc.* 968), μεταγράφω (*IA* 108) i ὑπογράφω (*HF* 1118).

Γράμμα se tripot pojavljuje u *Hip.* i upućuje na pisanje, ali ne i na Fedrino pismo. U 385–387 očito se radi o aluziji na pisanje: αἰδώς τε· δισσαὶ δ' εἰσίν, ἢ μὲν οὐ κακή, / ἢ δ' ἄχθος οἰκῶν· εἰ δ' ὁ καιρὸς ἦν σαφής, / οὐκ ἂν δὴ ἦσθην ταῦτ' ἔχοντε γράμματα („I sram – dva su, jedan nije loš, / a drugi je muka domova. Da je prikladnost sigurna, / ne bi bila dva s istim slovima”). Slično je i u 953–954; Tezej Hipolita naziva orfejevcem i aludira na bezvrijednost njihovih zapisa: Ὀρφέα τ' ἄνακτ' ἔχων / βάκχευε πολλῶν γραμμάτων τιμῶν καπνοῦς („I držeći Orfeja za gospodara / luduj, poštujući isparavanje mnogih slova”). U 1252–1254 glasnik kaže da ne bi vjerovao da je Hipolit loš „čak ni da se objesi sav ženski rod, i da tko na Idi sve pločice od borova drva ispunji slovima” (οὐδ' εἰ γυναικῶν πᾶν κρεμασθείη γένος / καὶ τὴν ἐν Ἴδι γραμμάτων πλήσειε τις / πεύκην).

U *IA* γράμμα se odnosi na Agamemnonovo (drugo) pismo. U st. 37 starac opisuje kako Agamemnon „ponovno briše (dosl. muti) ista slova” (καὶ ταῦτὰ πάλιν γράμματα συγχεῖς). U 117–118 implicira se da će starac dostaviti pismo skupa s usmenom porukom: λέγε καὶ σήμαιν', ἴνα καὶ γλώσση / σύντονα τοῖς σοῖς γράμμασιν αὐδῶ („Reci i objasni, kako bih jezikom / rekao sukladno tvojim slovima”). Naposljetku, kada je presreo starca s pismom, Menelaj u 322 izgovara: τήνδ' ὄρᾱς δέλτον, κακίστων γραμμάτων ὑπηρετίν („Vidiš li ovu pločicu, službenicu najgorih slova?”). Svi primjeri odnose se na fizički prisutnu pločicu koja je prvo u Agamemnonovim, zatim starčevim i naposljetku Menelajevim rukama.

I u *IT* γράμμα se uvijek odnosi na (Ifigenijino) pismo. Promotrimo npr. 593–594: σῶθητι κείσε, μισθὸν οὐκ αἰσχροὺν λαβῶν, / κούφων ἕκατι γραμμάτων σωτηρίαν („Sigurno stigni tamo, primivši plaću koja nije sramotna, / spasenje, pomoću lakih slova”). Pilad obećava da će njezinim „najmilijima predati ova slova” (usp. τοῖς σοῖς φίλοισι γράμματ' ἀποδώσω τάδε u 745), a Ifigenija govori (764–765): ἦν δ' ἐν θαλάσση γράμματ' ἀφανισθῆι τάδε, / τὸ σῶμα σώσας τοὺς λόγους σώσεις ἐμοί („Ako u moru nestanu ova slova, / spativši (sc. svoje) tijelo spasiti ćeš mi riječi”). U 793 Orest prima pismo uz riječi: δέχομαι· παρείς δὲ γραμμάτων διαπτυχᾶς („Primam. Ispustit ću stranice slova”).

Nasuprot prethodnim primjerima, u *Ijonu* 1146 γράμμα je crta, a njima se stvorio crtež, tj. „isplela mreža na stropu” (ἐνῆν δ' ὕφανται γράμμασιν τοιαῖδ' ὕφαί). U fragmentu 382.1 pastir kaže da „ne zna slova” (ἐγὼ πέφυκα γραμμάτων μὲν οὐκ ἴδρις), a u fr. 578.3 Palamed tvrdi da je „otkrio ljudima poznavanje slova” (ἐξηῦρον ἀνθρώποισι γράμματ' εἰδέναι). Fr. 923 spominje natpis: οὐκ ἐγγυῶμαι... / τὰ Πυθοῖ δ' οὐκ ἐᾷ με γράμματα („neću jamčiti... / ne dopuštaju mi slova u Delfima”).⁴⁰ Fr. 1059.5 odnosi se na crtež; tvrdi se da je pokvarenost žena zlo koje se ne može naslikati/opisati: οὐδ' ἂν γένοιτο γράμμα τοιοῦτον γραφῆ („takva slika ne može crtanjem nastati”).

⁴⁰ Natpis povezuje davanje jamčevine s propasti: ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα (prema Kan-nicht, 2004: 926).

U *Tro.* 1190–1191 ἐπίγραμμα znači „natpis”: ‘τὸν παῖδα τόνδ’ ἔκτειναν Ἀργεῖοί ποτε / δέϊσαντες’· αἰσχρὸν τοῦ ἐπίγραμμα γ’ Ἑλλάδι („‘Ovo su dijete jednom ubili Argejci, / pobojavši se’; natpis na sramotu Grčkoj”).

Γραμμή u *El.* 955–956 uklopljena je u sportsku metaforu; zločinac ne smije smatrati da je pobijedio „prije nego dođe blizu / (sc. ciljne) crte i skrene na kraju života” (πρὶν ἂν πέρας / γραμμῆς ἵκηται καὶ τέλος κάμψη βίου). Slično značenje ima i fr. 169: ἐπ’ ἄκραν ἤκομεν γραμμὴν κακῶν („došli smo do krajnje crte zala”). Zadnja su dva primjera iz već viđenog fr. 382 i odnose se na pisanje: nepismeni pastir opisuje *izgled* slova Tezejeva imena (Θ, Η, Σ, Ε, Υ ἰ Σ):

ἐγὼ πέφυκα γραμμάτων μὲν οὐκ ἴδρις,
μορφὰς δὲ λέξω καὶ σαφῆ τεκμήρια.
κύκλος τις ὡς τὸρνοισιν ἐκμετρούμενος,
οὗτος δ’ ἔχει σημεῖον ἐν μέσῳ σαφές·
τὸ δεύτερον δὲ πρῶτα μὲν γραμμαὶ δύο,
ταύτας διείργει δ’ ἐν μέσαις ἄλλη μία·
τρίτον δὲ βόστρυχός τις ὡς εἰλιγμένος·
τὸ δ’ αὖ τέταρτον ἢ μὲν εἰς ὀρθὸν μία
λοξαὶ δ’ ἐπ’ αὐτῆς τρεῖς κατεστηριγμέναι
εἰσιν· τὸ πέμπτον δ’ οὐκ ἐν εὐμαρεῖ φράσαι·
γραμμαὶ γάρ εἰσιν ἐκ διεστώτων δύο,
αὗται δὲ συντρέχουσιν εἰς μίαν βάσιν·
τὸ λούισθιον δὲ τῷ τρίτῳ προσεμφερές.

(„Ja po prirodi ne znam slova, / no razabrat ću oblike i sigurne znakove. / Neki krug kao da je izmjeren šestarima, / i ima jasan znak u sredini. / Drugi su znak, prvo, dvije crte, / koje jedna druga odjeljuju u sredini. / Treće je neki zavoj, ovako zavrnut, / a četvrto je ravna crta, / i na njoj su pričvršćene tri okomite. / Peto nije lako opisati, / naime, dvije su crte, iz dvije odvojene točke, / a spajaju se u jednu bazu. / Posljednje je nalik na treće.”)

Imenicom γραφή u *Hec.* 866–867 aludira se na pisane zakone: ἢ πλήθος αὐτὸν πόλεος ἢ νόμων γραφαὶ / εἴργουσι χρῆσθαι μὴ κατὰ γνώμην τρόποις („ili ga gradsko mnoštvo ili zapisi zakona / sprječavaju od djelovanja po naumu”). U *Hip.* 451–452 riječ je o pjesništvu: ὅσοι μὲν οὖν γραφὰς τε τῶν παλαιτέρων / ἔχουσιν αὐτοὶ τ’ εἰσιν ἐν μούσαις ἀεὶ („koji imaju zapise starijih, / i koji su i sami uvijek u pjesmama”). Tezej u 879–880 sadržaj Fedrina pisma doživljava kao melodiju, što je neobičan primjer sinestezije: οἷον οἷον εἶδον [ἐν] γραφαῖς μέλος / φθεγγόμενον τλάμων („kakvu sam, kakvu, jadan, vidio melodiju / kako pjeva u zapisima”). U idućem slučaju (1004–1005) Hipolit spominje svoju čistoću i da mu je (sc. seksualni) „čin nepoznat i da o njemu ne govori / ni ti ga je na slici vidio” (οὐκ οἶδα πράξιν τήνδε πλὴν λόγῳ κλύων / γραφῆ τε λεύσσω). Naposlijetku, Artemida za Fedrino pismo govori da je lažno (1310–1311): ἢ δ’ εἰς ἔλεγχον μὴ πέση φοβουμένη / ψευδεῖς γραφὰς ἔγραψε („ona je, plašeći se da ne upadne u sramotu, / napisala lažne

zapise”). Dakle, u *Hip.* dvaput se ovim terminom cilja na Fedrino pismo, a dva spomena nepovezana su s radnjom (zapis i slika).

U *IA* 363–364 γραφή uručuje na Agamemnonovo drugo pismo: *καὶθ’ ὑποστρέψας λέληψαι μεταβαλὼν ἄλλας γραφάς, / ὡς φονεὺς οὐκέτι θυγατρὸς σῆς ἔσῃ* („i zatim, promijenivši mišljenje, uhvaćen si kako si izmijenio (sc. pismo, poruku) u druge zapise, / da ne budeš više ubojica svoje kćeri”). U *Ion* 271 nailazimo na poveznicu sa slikom: *δίδωσι δ’, ὥσπερ ἐν γραφῇ νομίζεται* („Daje (sc. ga), kao što je uobičajeno na slici”).

U oba primjera iz *IT* aludira se na Ifigenijino pismo. U 735–736 stoji: *ὄρκον δότω μοι τάσδε πορθμεύσειν γραφάς / πρὸς Ἄργος, οἷσι βούλομαι πέμψαι φίλων* („neka mi da zakletvu da će odnijeti ove zapise / u Arg, onim ljubljenima kojima ih želim poslati”). U 762–763 pismo je personificirano: *ἐν ἀσφαλεῖ γάρ· ἦν μὲν ἐκσώσης γραφῆν, / αὐτὴ φράσει σιγῶσα τὰγγεγραμμένα* („naime, sigurno je: ako spasiš zapis, / on će sam, šuteći, pokazati ono što je na njemu zapisano”).

U *Phoen.* γραφή označava slike. U 129 nalazimo: *ἀστερωπὸς <ὡς> ἐν γραφαῖσιν* („zvjezdanoga lica, kao na slikama”). U drugome slučaju radi se o prikazu na Adrastovu štitu (1134–1135): *ταῖς δ’ ἐβδόμας Ἄδραστος ἐν πύλαισιν ἦν, / ἑκατὸν ἐχίδνας ἀσπίδ’ ἐκπληρῶν γραφῆ* („Adrast je na sedmim vratima, / ispunjavajući štit stotinom zmija pomoću slike”). Slično tome, u *Tro.* 686–687 stoji: *αὐτὴ μὲν οὐπω ναὸς εἰσέβην σκάφος, / γραφῆ δ’ ἰδοῦσα καὶ κλύουσ’ ἐπίσταμαι* („sama još nisam kročila na palubu broda, / no znam (sc. ponešto o tome), jer sam vidjela na slici i slušala (sc. o tome)”). U fragmentima se termin koristi u značenju „slika”. U fr. 618 stoji: *τὸν ὄλβον οὐδὲν οὐδαμοῦ κρίνω βροτοῖς, / ὅν γ’ ἐξαλείφει ῥῆον ἢ γραφῆν θεός* („smatram da je ljudima sreća, / koju bog može izbrisati lakše nego li sliku, apsolutno ništavana”). Fr. 1059.5 (*οὐδ’ ἂν γένοιτο γράμμα τοιοῦτον γραφῆ*) već je obrađen (v. γράμμα).

U *Hec.* 807–808 spominje se γραφεύς: *οἴκτιρον ἡμᾶς, ὡς γραφεύς τ’ ἀποσταθεῖς / ἰδοῦ με κἀνάθηρσον οἷ’ ἔχω κακά* („smiluj nam se, i udalji se kao slikar / pogledaj me i vidi zla koja trpim”). Osim uobičajenog značenja „slikar”,⁴¹ Ceccarelli ostavlja mogućnost da se aludira na pisca.⁴² Pridjev μελεγγραφή sačuvan je u fr. 627: *εἰσὶ<v> γὰρ εἰσὶ διφθέραι μελεγγραφεῖς / πολλῶν γέμουσαι Λοξίου γηρυμάτων* („postoje, naime, postoje kože ispisane pjesmama, / ispunjene mnogim Loksijinim zvučima”). Ovdje bi se moglo raditi o Apolonovim proročkim odgovorima zapisanim u heksametru.⁴³ Pridjev γραπτός iz fr. 752c odnosi se na slikanje (usp. *ἰδοῦ, πρὸς αἰθέρ’ ἐξαμίλλησαι κόρας / γραπτούς <τ’ ἐν αἰετ>οἷσι πρόσβλεπον τύπους*, tj. „vidi, digni oči prema nebu / i pogledaj oslikane likove na zabatima”).

⁴¹ Liddell i Scott, 1940: s. v. γραφεύς (spomen Euripidovih drama).

⁴² Usp. Ceccarelli, 2013: 209.

⁴³ Ceccarelli, 2013: 218.

Glagol γράφω pronađen je 15 puta. Prvi je primjer iz *Bach.* 1066–1067, a očito nije riječ o pisanju: κυκλοῦτο δ' ὥστε τόξον ἢ κυρτὸς τροχὸς / τὸρνῶ γραφόμενος περιφορὰν ἔλκει δρόμον („zaokrugljivo se poput luka ili kao što se vrti grbavo kolo, / koje tokarski nož urezuje tijekom vrtnje”). U *Hip.* 858–859 Tezej izgovara kada ugleda Fedrino pismo: ἀλλ' ἢ λέχους μοι καὶ τέκνων ἐπιστολὰς / ἔγραψεν ἢ δούστηνος, ἐξαιτουμένη; („Je li mi o bračnoj postelji i djeci pismo / napisala, jadanica, moleći me?”). Kasnije Artemida objašnjava da je Fedra „napisala lažne zapise” (ψευδεῖς γραφὰς ἔγραψε, 1311). I sve tri pojave termina u *IA* značenjski su povezane s pisanjem (Agamemnonovih) pisama: usp. δέλτον τε γράφεις („pišeš pismo” u 35), κὰν δέλτου πτυχαῖς / γράψας („i na stranicama pločice / napisavši”, 98–99) i δέλτον ὠιχόμην φέρων σοι πρὸς τὰ πρὶν γεγραμμένα („išao sam, noseći ti pločicu (sc. koja se nadovezuje) na prijašnje zapisane riječi”, 891). Primjer iz *Ijona* odnosi se na pisane zakone (442–443): πῶς οὖν δίκαιον τοὺς νόμους ὑμᾶς βροτοῖς / γράψαντας αὐτοὺς ἀνομίαν ὀφλισκάνειν; („Kako je pravedno da ste vi, premda ste smrtnicima zakone / zapisali, sami otkrivljeni za bezakonje?”). U *IT* glagol se pojavljuje samo jednom, a povezan je s pisanjem pisma (584–585): δέλτον τ' ἐνεγκεῖν, ἦν τις οἰκτίρας ἐμὲ / ἔγραψεν αἰχμάλωτος („i odnijeti pismo koje je jedan zatvorenik, smilovavši mi se / napisao”). Preostala tri primjera iz očuvanih tragedija odnose se na pisanje, ali ne pisama: usp. πῶς δ' αὖ κατάρξη θυμάτων, ἐλὼν πάτραν, / καὶ σκῦλα γράψεις πῶς ἐπ' Ἰνάχου ῥοαῖς („Kako ćeš, kad zauzmeš domovinu, započeti sa žrtvama / i kako ćeš uz obalu Inaha zapisati svoje ime na ratnome plijenu?”) iz *Phoen.* 573–574, zatim γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὃ τ' ἀσθενῆς / ὃ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσῃν ἔχει („kad su zakoni zapisani, i nemoćan / i bogat imaju jednako pravo”) iz *Supp.* 433–434 te τί καὶ ποτε / γράψειεν ἂν σε μουσοποιοῖς ἐν τάφῳ („I što bi jednom / pjesnik o tebi napisao na grobu?”) iz *Tro.* 1188–1189. Naposlijetku, četiri su relevantna fragmentarna citata. Prvi je fr. 378.1–2: νῦν δ' ἦν τις οἴκων πλουσίαν ἔχη φάτνην, / πρῶτος γέγραπται τῶν κακιόνων κράτει („a sad, tko god u kući ima bogate jaslje, / zapisan je kao prvi prema mišljenju lošijih”). Γέγραπται aludira da bi se hipotetska osoba zapravo *smatrala* prvom. U fr. 506. dva su primjera: δοκεῖτε πηδᾶν τὰδικηματ' εἰς θεοῦς / πτεροῖσι, κάπει' ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς / γράφειν τιν' αὐτὰ („Smatrate li da nedjela skaču k bogovima / krilima, i da ih zatim na stranicama Zeusove pločice / netko zapisuje” u 1–3) i Διὸς γράφοντος τὰς βροτῶν ἁμαρτίας („ako bi Zeus zapisivao grijehove smrtnika” u 5). Posljednji je primjer iz *Pal.* 6–7, a riječ je o oporuci nalik onoj u *Trach.*: παισὶν τ' ἀποθνήσκοντα χρημάτων μέτρον / γράψαντα λείπειν („i da onaj koji umire, zapisavši, ostavi djeci mjeru stvari”).

Διαγράφω se javlja samo u *El.* 1072–1073: γυνὴ δ' ἀπόντος ἀνδρὸς ἦτις ἐκ δόμων / ἐς κάλλος ἀσκει, διάγραφ' ὡς οὔσαν κακὴν („ženu koja se dok je muž izvan kuće / sređuje prekrži kao lošu”). Zamislija se da je ženino ime na nekakvom popisu i da se ono treba prekriziti –

metaforički se želi reći da ju se treba smatrati lošom.⁴⁴ Ἐγγράφω se pojavljuje šest puta; pet puta kao supstantivirani particip *ἐγγεγραμμένα*, tj. „ono što je zapisano”, a svi su primjeri iz *IA* ili *IT* te aludiraju na sadržaj pisama. Usp. *λόγοι φράσω σοι πάντα τάγγεγραμμένα* („riječju ću ti reći sve što je zapisano” u *IA* 113), οὐ, πρὶν ἂν δείξω γε Δαναοῖς πᾶσι τάγγεγραμμένα („ne prije nego li pokažem svim Danajcima ono što je zapisano” u *IA* 324), τάνόντα κάγγεγραμμέν’ ἐν δέλτου πτυχαῖς („ono što je prisutno i zapisano na stranicama pločice” u *IT* 760), αὐτὴ φράσει σιγῶσα τάγγεγραμμένα („ona će šuteći pokazati ono što je zapisano” u *IT* 763) i τὰδ’ ἐστὶ τὰν δέλτοισιν ἐγγεγραμμένα („ono je ono što je zapisano na pločicama” u *IT* 787). Posljednji primjer u finitnom je obliku (*Supp.* 1202): ἔγραψον ὄρκους τρίποδος ἐν κοίλωι κύτει („zapiši zakletve na zakrivljenoj šupljini tripoda”). Složenice *καταγράφω*, *μεταγράφω* i *ὑπογράφω* pojavljuju se po jednom. U *Alc.* 967–969 stoji: Θρήσσαις ἐν σανίσιν, τὰς / Ὀρφεῖα κατέγραψεν / γῆρυς („na tračkim pločicama, koje / je ispisao orfejski / govor”). *Μεταγράφω* sadrži konotaciju prepravljanja napisanoga, a to je u *IA* pisanje drugog pisma (107–109): ἂ δ’ οὐ καλῶς / ἔγνων τότ’, αὐθις μεταγράφω καλῶς πάλιν / εἰς τήνδε δέλτον („što nisam dobro / zamislio tada, sad iznova ispravno pišem / na onu pločicu”). Čini se da *ὑπογράφω* u *HF* 1118 ima značenje skiciranja: εἶπ’ εἴ τι καινὸν ὑπογράφηι τῶμῳ βίωι („reci skiciraj li što novo mome životu”).

4.3. Derivati od ἐπιστελλ-

Imenica *ἐπιστολή* pojavljuje se 11 puta (*Andr.* 964, *Bacch.* 442, *Hel.* 1649, *Hipp.* 858, *IA* 111 i 314 te *IT* 589, 732, 767, 786 i 1446), a glagol *ἐπιστέλλω* pet puta (*El.* 333, *Heracl.* 938, *IT* 770, *Phoen.* 863 i *Tro.* 1149).

Ἐπιστολή se u prva tri primjera koristi u značenju usmene zapovijedi: usp. ἦλθον δὲ σὰς μὲν οὐ σέβων ἐπιστολάς („nisam došao poštujući tvoje zapovijedi”) u *Andr.* 964, κάγῳ δι’ αἰδοῦς εἶπον· Ὡ ξέν’, οὐχ ἐκῶν / ἄγω σε, Πενθέως δ’ ὅς μ’ ἔπεμψ’ ἐπιστολαῖς („I ja sam s poštovanjem rekao: ‘Stranče, ne vodim / te rado, nego po zapovijedima Penteja, koji me poslao’)” u *Bacch.* 441–442 i τὰ τῶν θεῶν / τιμῶσα πατρός τ’ ἐνδίκους ἐπιστολάς („poštujući ono božansko / i očeve pravedne zapovijedi”) u *Hel.* 1648–1649. U *Hip.* je situacija drukčija i *ἐπιστολή* prima značenje „pismo” (858–859): ἀλλ’ ἢ λέχους μοι καὶ τέκνων ἐπιστολάς / ἔγραψεν ἢ δῶστηνος, ἐξαιτουμένη („Je li mi o bračnoj postelji i djeći pismo / napisala, jadna, moleći me?”). Iako *ἐπιστολάς* mogu biti „zapovijedi”,⁴⁵ Ceccarelli i Rosenmeyer preferiraju značenje „pismo”;⁴⁶ ali, čak i ako se misli na zapovijedi, one moraju biti napisane (v. ἔγραψεν).

⁴⁴ Tako i Ceccarelli, 2013: 207 (bilj. 78). Primjer nećemo smatrati pisanjem.

⁴⁵ V. Liddell i Scott, 1940: s. v. *ἐπιστολή*.

⁴⁶ Ceccarelli, 2013: 220, a Rosenmeyer, 2001: 88–89.

U *IA* riječ je o pismu: v. ἀλλ' εἶα χάρεϊ τάσδ' ἐπιστολάς λαβὼν / πρὸς Ἄργος („no, hajde, s ovim pismom idi / prema Argu” u 111–112) i σὰς δ' ἐπιστολάς / ἐξαρπάσας ὄδ' ἐκ χερῶν ἐμῶν βίαι, / Ἀγάμεμνον („ovaj, zgrabivši / tvoje pismo silom iz mojih ruku, / Agamemnone”, 314–316). U *IT* ova se imenica koristi čak pet puta. U 588–590 ἐπιστολάς se očito odnosi na Ifigenijino pismo: οὐδένα γὰρ εἶχον ὅστις ἀγγεῖλαι μολῶν / ἐς Ἄργος αὐθις τὰς <τ'> ἐμὰς ἐπιστολάς / πέμψειε („nikoga, naime, nisam imala tko bi prenio poruku stigavši / natrag u Arg, i tko bi moje pismo / prenio”). Sljedeći citat (731–733) malo je problematičniji: ἐγὼ δὲ ταρβῶ μὴ ἀπονοστήσας χθονὸς / θῆται παρ' οὐδὲν τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς / ὁ τήνδε μέλλων δέλτον εἰς Ἄργος φέρειν („bojim se da bi onaj koji bi trebao nositi pločicu u Arg, / napustivši ovu zemlju, / zanemario moje zapovijedi”). U 733. stihu spominje se pismo, a τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς iz 732. stiha može se odnositi na sadržaj pisma ili na Ifigenijin zahtjev Piladu da to pismo prenese. Autori ovoga rada potonje smatraju točnim; zvuči zalihosno uzastopce aludirati na pismo dvama riječima (prvo na pločicu, zatim na tekst na njoj).⁴⁷ Sljedeća dva citata odnose se na pismo: σήμαινε δ' ὧι χρὴ τάσδ' ἐπιστολάς φέρειν („reci kome trebam nositi ovo pismo”, 767) i αἰδ' ἐπιστολαί, / τὰδ' ἐστὶ τὰν δέλτοισιν ἐγγεγραμμένα („ovo je pismo, / ovo je ono što je zapisano na pločicama”, 786–787). Riječi u 1446 izgovara Atena i očito se radi o usmenim zapovijedima: μαθὼν δ', Ὀρέστα, τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς („shvativši, Oreste, moje zapovijedi”).

Glagol ἐπιστέλλω pronalazimo pet puta. Triput se koristi u kontekstu usmenih zapovijedi, a primjeri su: ἐμοὶ δὲ πρὸς σὲ τόνδ' ἐπιστέλλουσ' ἄγειν („meni zapovijedaju da ti dovedem ovoga”) u *Heracl.* 938, ἐμοὶ δ' ἐπέσταλκ' ἐκμαθεῖν σέθεν πάρα („meni je zapovjedio da od tebe saznam”) u *Phoen.* 863 i πολλοὶ δ' ἐπιστέλλουσιν, ἐρμηνεὺς δ' ἐγὼ („mnogi šalju poruku, a ja sam tumač”) u *El.* 333. Sukladno tome, participni oblik u *Tro.* 1149 (τὰπεσταλμένα) znači „zapovijed”. Drugačije je u *IT* 770; kad Ifigenija govori Ἡ ἴν' Αὐλίδι σφαγεῖσ' ἐπιστέλλει τὰδε („Ubijena u Aulidi šalje ovo”), misli na pismo, čiji sadržaj prepričava u nastavku odlomka.

4.4. Upotreba termina u Euripidovim dramama

Distribucija je ovakva: iz prve grupe potječe 57 primjera (42%), iz druge 62 (46%), a iz treće 16 (12%). Tablica 3. prikazuje distribuciju njihovih približnih značenja, rekonstruiranih iz konteksta odlomaka u kojima se pojavljuju.

⁴⁷ Izraz τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς pojavljuje se još u 589. i 1446. stihu, ali konteksti ne pomažu; u prvom slučaju odnosi se na pismo, u drugom na usmenu zapovijed.

Tablica 3. Termini i značenja u Euripidovim dramama

Termin	Broj primjera	Mjesto pojavljivanja	Značenje
Metonimijski termini			
δέλτος	30	<i>Hipp.</i> 856, 865, 877 i 1057, <i>IA</i> 35, 98, 109, 112, 116, 155, 307, 322, 798, 891 i 894, <i>IT</i> 584, 603, 615, 636, 641, 667, 727, 733, 756, 760, 787 i 791, fr. 369.6, fr. 506.2, fr. 578.9	pločica (za pisanje)
πτυχή/πτύξ	4	<i>IA</i> 98 i 112, <i>IT</i> 760, fr. 506.2	stranica
	16	<i>Andr.</i> 1277, <i>Bacch.</i> 62, 797, 945 i 1219, <i>Hel.</i> 44 i 605, <i>HF</i> 240, <i>IT</i> 9 i 1082, <i>Or.</i> 1631 i 1636, <i>Phoen.</i> 84, <i>Supp.</i> 757, fr. 228a.20, fr. 779.7	dolina
διαπτυχή	2	<i>Supp.</i> 212 i 979	nabor
δίπτυξη	2	<i>IT</i> 727 i 793	stranica
σανίς	1	<i>Alc.</i> 967	pločica (za pisanje)
	1	<i>Hel.</i> 1556	paluba
	1	<i>Or.</i> 1221	vrata
Derivati od γραφ-			
γράμμα	13	<i>Hipp.</i> 387, 954 i 1253, <i>IA</i> 37, 118 i 322, <i>IT</i> 594, 745, 764 i 793, fr. 382.1, fr. 578.3, fr. 923.2	slovo
ἐπίγραμμα	2	<i>Ion</i> 1146, fr. 1059.5	slika
γραμμή	1	<i>Tro.</i> 1191	natpis
	2	<i>El.</i> 956, fr. 169	crta
	2	fr. 382.5 i 11	crta (u pisanju)
γραφή	7	<i>Hec.</i> 866, <i>Hipp.</i> 451, 879 i 1311, <i>IA</i> 363, <i>IT</i> 735 i 762	zapis
	7	<i>Hipp.</i> 1005, <i>Ion</i> 271, <i>Phoen.</i> 129 i 1135, <i>Tro.</i> 687, fr. 618.2, fr. 1059.5	slika
γραφεύς	1	<i>Hec.</i> 807	slikar

μελεγγραφής	1	fr. 627.1	ispisan u pjesmama
γραπτός	1	fr. 752c.2	naslikan
	1	<i>Bacch.</i> 1067	urezivati
γράφω	14	<i>Hipp.</i> 859 i 1311, <i>IA</i> 35, 99 i 891, <i>Ion</i> 443, <i>IT</i> 585, <i>Phoen.</i> 574, <i>Supp.</i> 433, <i>Tro.</i> 1189, fr. 378.2, fr. 506.3 i 5, fr. 578.7	pisati
διαγράφω	1	<i>El.</i> 1073	prekrižiti
έγγράφω	6	<i>IA</i> 113 i 324, <i>IT</i> 760, 763 i 787, <i>Supp.</i> 1202	pisati
καταγράφω	1	<i>Alc.</i> 968	ispisati
μεταγράφω	1	<i>IA</i> 108	iznova pisati
ύπογράφω	1	<i>HF</i> 1118	skicirati
Derivati od έπιστελλ-			
έπιστολή	5	<i>Andr.</i> 964, <i>Bacch.</i> 442, <i>Hel.</i> 1649, <i>IT</i> 732 i 1446	usmena zapovijed
	6	<i>Hipp.</i> 858, <i>IA</i> 111 i 314, <i>IT</i> 589, 767 i 786	pismo
έπιστέλλω	3	<i>Heracl.</i> 938, <i>Phoen.</i> 863, <i>Tro.</i> 1149	zapovijedati
	1	<i>El.</i> 333	slati usmenu poruku
	1	<i>IT</i> 770	slati pisanu poruku

U samo 45 konteksta (oko 33%) termini su nepovezani s pisanjem (20+16+9): 12 je aluzija na sliku,⁴⁸ po jednom je riječ o urezivanju, ciljnoj crti, precrtavanju i granici,⁴⁹ devet primjera (svi iz treće grupe) koriste se za usmenu poruku/zapovijed,⁵⁰ 18 tvori imenica πτυχή („dolina”, „nebo” i „nabor”) te dva imenica σάνις („paluba” i „vrata”). Dvostruko je više termina koji su povezani s pisanjem (90, tj. 67%).⁵¹ Iz prve grupe potječe njih 37, iz druge 46, a iz treće sedam. Metaforičko pisanje prona-

⁴⁸ *Hec.* 807, *HF* 1118, *Hipp.* 1005, *Ion* 271 i 1146, *Phoen.* 129 i 1135, *Tro.* 687, fr. 618.2, fr. 752c.2 te fr. 1059.5 s dva termina.

⁴⁹ *Bacch.* 1067, *El.* 956 i 10723te fr. 169.

⁵⁰ *Andr.* 964, *Bacch.* 442, *El.* 333, *Hel.* 1649, *Heracl.* 938, *IT* 732 i 1446, *Phoen.* 863 te *Tro.* 1149.

⁵¹ *Alc.* 967 i 968, *Hec.* 866, *Hipp.* 387, 451, 856, 858, 859, 865, 877, 879, 954, 1057, 1253 i 1311 (dva termina), *IA* 35 (dva termina), 37, 98 (dva termina), 99, 108, 109, 111, 112 (dva termina), 113, 116, 118, 155, 307, 314, 322 (dva termina), 324, 363, 798, 891 (dva termina) i 894, *Ion* 443, *IT* 584, 585, 589, 594, 603, 615, 636, 641, 667, 727 (dva termina), 733, 735, 745, 756, 760 (tri termina), 762, 763, 764, 767, 770, 786, 787 (dva termina), 791 i 793 (dva termina), *Phoen.* 574, *Supp.* 433 i 1202, *Tro.* 1189 i 1191, fr. 369.6, fr. 378.2, fr. 382.1, 5 i 11, fr. 506.2 (dva termina), 3 i 5, fr. 578.3, 7 i 9, fr. 627.1 te fr. 923.2.

đeno je tri puta; jednom u značenju „smatrati nekoga nekakvim”, a dvaput u aluzijama na Zeusov zamišljeni zapis (= praćenje) ljudskih zločina.⁵² Nema metaforičkih poveznica pisanja i intelektualnih aktivnosti (pamćenja).

Potencijalno relevantni termini pronađeni su u svim dramama osim *Med.*, ali analiza otkriva da su u samo devet sačuvanih drama doista povezani uz pisanje (*Alc.*, *Hec.*, *Hipp.*, *IA*, *Ion*, *IT*, *Phoen.*, *Supp.* i *Tro.*). U Euripidovu opusu ne samo da pronalazimo pisma, već upravo njihovi spomeni čine veliku većinu primjera povezanih s pisanjem, tj. njih 62 (što je 69%): u *Hip.* devet, u *IA* 24, a u *IT* svih 29. Brojnost spomena pisama u ove tri tragedije objašnjava važnost koju imaju u fabulama: Fedra pismom uzrokuje Hipolitovu smrt, Agamemnon u *IA* prvim pismom poziva Ifigeniju, a drugim, neisporučenim, pokušava joj spasiti život, dok u *IT* pismo omogućuje *anagnorisis*.⁵³

5. Skupni pregled termina s pripadajućim značenjima i njihova interpretacija

Tablica 4. sadrži skupni pregled pronađenih termina, grupiranih prema približnim značenjima. Cilj je sinoptički prikazati njihovu distribuciju te ukazati na razlike u korištenju od autora do autora.

Tablica 4. Skupni pregled termina

Termin	Značenje	Broj primjera			Mjesto pojavljivanja
		Eshil	Sofoklo	Euripid	
Metonimijski termini					
βύβλος	papirus (biljka)	1	-	-	Aesch.: <i>Supp.</i> 761
	papirus (materijal)	1	-	-	Aesch.: <i>Supp.</i> 947
δέλτος	pločica (za pisanje)	2	4	32	Aesch.: <i>PV</i> 789, fr. 281a.21
					Soph.: <i>Trach.</i> 47, 157 i 683, fr. 597
					Eur.: <i>Hipp.</i> 856, 865, 877 i 1057, <i>IA</i> 35, 98, 109, 112, 116, 155, 307, 322, 798, 891 i 894, <i>IT</i> 584, 603, 615,

⁵² Fr. 378.2 te fr. 506.1–3 i 5. Smatramo pogrešnim što Ceccarelli ubraja i *El.* 956 i fr. 169 (2013: 207, bilj. 78); pojmovi označavaju granicu i ciljnu crtu.

⁵³ Naratološka analiza uloge samih pisama u dramama prelazi okvire ovoga rada. O tome v. Rosenmeyer, 2001: 65 i Hajdarević, 2019: 7–11.

					636, 641, 667, 727, 733, 756, 760, 787 i 791, fr. 369.6, fr. 506.2, fr. 578.9
δελτογράφος	koji piše na pločicu	1	-	-	Aesch.: <i>Eum.</i> 275
δελτόομαι	pisati si na pločice	1	-	-	Aesch.: <i>Supp.</i> 179
πίναξ	pločica za pisanje	3	-	-	Aesch.: <i>Supp.</i> 463 i 946, fr. 281a.22
	stranica	1	-	4	Aesch.: <i>Supp.</i> 947 Eur.: <i>IA</i> 98 i 112, <i>IT</i> 760, fr. 506.2
πτυχή/πτύξ	dolina	-	1	16	Soph.: <i>OT</i> 1026 Eur.: <i>Andr.</i> 1277, <i>Bacch.</i> 62, 797, 945 i 1219, <i>Hel.</i> 44 i 605, <i>HF</i> 240, <i>IT</i> 9 i 1082, <i>Or.</i> 1631 i 1636, <i>Phoen.</i> 84, <i>Supp.</i> 757, fr. 228a.20, fr. 779.7
	nabor	-	1	2	Soph.: fr. 494 Eur.: <i>Supp.</i> 212 i 979
	pločica (za pisanje)	-	1	-	Soph.: fr. 144.1
διαπτυχή	stranica	-	-	2	Eur.: <i>IT</i> 727 i 793
	pločica (za pisanje)	-	-	1	Eur.: <i>Alc.</i> 967
σανίς	paluba	-	-	1	Eur.: <i>Hel.</i> 1556
	vrata	-	-	1	Eur.: <i>Or.</i> 1221
Derivati od γραφ-					
					Aesch.: <i>PV</i> 460, <i>Sept.</i> 434, 468, 646 i 660 Soph.: fr. 144.1, fr. 514
γράμμα	slovo	5	2	13	Eur.: <i>Hipp.</i> 387, 954 i 1253, <i>IA</i> 37, 118 i 322, <i>IT</i> 594, 745, 764 i 793, fr. 382.1, fr. 578.3, fr. 923.2
	zapis	1	1	-	Aesch.: fr. 331 Soph.: fr. 784
	slika	-	-	2	Eur.: <i>Ion</i> 1146, fr. 1059.5

ἐπίγραμμα	natpis	-	-	1	Eur.: <i>Tro.</i> 1191
	crta	-	-	2	Eur.: <i>El.</i> 956, fr. 169
γραμμαμή	crta	-	-	2	Eur.: fr. 382.5 i 11
	(u pisanju)	-	-	-	-
γραφή	slika	3	-	7	Aesch.: <i>Ag.</i> 242 i 1329, <i>Cho.</i> 232 Eur.: <i>Hipp.</i> 1005, <i>Ion</i> 271, <i>Phoen.</i> 129 i 1135, <i>Tro.</i> 687, fr. 618.2, fr. 1059.5
	zapis	-	1	7	Soph.: <i>Trach.</i> 683 Eur.: <i>Hec.</i> 866, <i>Hipp.</i> 451, 879 i 1311, <i>IA</i> 363, <i>IT</i> 735 i 762
περιγραφή	otisak stopala	1	-	-	Aesch.: <i>Cho.</i> 207
ύπογραφή	otisak stopala	1	-	-	Aesch.: <i>Cho.</i> 209
γραμματεύς	tajnik/pisar	1	-	-	Aesch.: fr. 358.2
γραφεύς	slikar	-	-	1	Eur.: <i>Hec.</i> 807
μελεγγραφής	ispisan pjesmama	-	-	1	Eur.: fr. 627.1
καλλιγράφος	lijepo obojan	1	-	-	Aesch.: fr. 78a.12
γραπτός	naslikan	-	-	1	Eur.: fr. 752c.2
ἄγραφτος	nepisan	-	1	-	Soph.: <i>Ant.</i> 454
γράφω	slikati	2	-	-	Aesch.: <i>Ag.</i> 801, <i>Eum.</i> 50 Aesch.: <i>Cho.</i> 450 i 451, <i>Supp.</i> 709 i 991 Soph.: <i>OT</i> 411, <i>Phil.</i> 1325, fr. 811
	pisati	4	3	14	Eur.: <i>Hipp.</i> 859 i 1311, <i>IA</i> 35, 99 i 891, <i>Ion</i> 443, <i>IT</i> 585, <i>Phoen.</i> 574, <i>Supp.</i> 433, <i>Tro.</i> 1189, fr. 378.2, fr. 506.3 i 5, fr. 578.7
διαγράφω	urezivati	-	-	1	Eur.: <i>Bacch.</i> 1067
	prekrižiti	-	-	1	Eur.: <i>El.</i> 1073
ἐγγράφω	pisati	4	1	6	Aesch.: <i>Cho.</i> 699, <i>PV</i> 789, <i>Supp.</i> 946 i 991 Soph.: <i>Trach.</i> 157 Eur.: <i>IA</i> 113 i 324, <i>IT</i> 760, 763 i 787, <i>Supp.</i> 1202
εισγράφω	pisati	-	1	-	Soph.: <i>Trach.</i> 1167
καταγράφω	ispisati	-	-	1	Eur.: <i>Alc.</i> 968

μεταγράφων	iznova pisati	-	-	1	Eur.: <i>IA</i> 108
ὑπογράφων	skicirati	-	-	1	Eur.: <i>HF</i> 1118
Derivati od ἐπιστελλ-					
ἐπιστολή	usmena zapovijed	4	4	5	Aesch.: <i>Pers.</i> 783, <i>PV</i> 3, <i>Supp.</i> 1012, fr. 293 Soph.: <i>Aj.</i> 781, <i>OC</i> 1601, <i>Trach.</i> 493, fr. 128 Eur.: <i>Andr.</i> 964, <i>Bacch.</i> 442, <i>Hel.</i> 1649, <i>IT</i> 732 i 1446
	pismo	-	-	6	Eur.: <i>Hipp.</i> 858, <i>IA</i> 111 i 314, <i>IT</i> 589, 767 i 786
ἐπιστέλλω	zapovijedati	5	1	3	Aesch.: <i>Ag.</i> 908, <i>Cho.</i> 779, <i>Eum.</i> 205 i 743, <i>Sept.</i> 1012 Soph.: <i>OT</i> 106 Eur.: <i>Heracl.</i> 938, <i>Phoen.</i> 863, <i>Tro.</i> 1149
	slati usmenu poruku	-	-	1	Eur.: <i>El.</i> 333
	slati pisanu poruku	-	-	1	Eur.: <i>IT</i> 770

Broj primjera u Euripidovim dramama trostruko je veći nego u Eshilovim, a šesterostruko veći nego u Sofoklovim dramama.

Metonimijski termini najzastupljeniji su i najraznolikiji u Eshilovim dramama, a pronalazimo i četiri koja drugi autori ne koriste: βύβλος, δελτογράφος, δελτόομαι i πίναξ. I Euripid ima dva specifična termina, διαπτυχή i σανίς, a Sofoklo nijedan. Eshil devet od 10 primjera koristi u poveznici s pisanjem (dakle, 90%), Sofoklo pet od sedam (71%), a Euripid 37 od 57 (65%). Od riječi koje se pojavljuju kod sva tri autora, δέλτος uvijek ima značenje pločice za pisanje, dok πτυχή kod Eshila označava stranicu, kod Sofokla pločicu za pisanje, a Euripid je četiri puta koristi za „stranicu”, a 18 puta u drugim, s pisanjem nepovezanim značenjima. Sva četiri specifična Eshilova termina imaju veze s pisanjem, a isto vrijedi i za Euripidove.

Situacija među derivatima korijena γραφ- raznolikija je. Euripid ima čak devet termina koji se samo kod njega pojavljuju (ἐπίγραμμα, γραμμή, γραφεύς, μελεγγραφής, γραπτός, διαγράφω, καταγράφω, μεταγράφω i ὑπογράφω), Eshil četiri (περιγραφή, ὑπογραφή, γραμματεύς i καλλιγράφος), a Sofoklo dva (ἄγραπτος i εισγράφω). U poveznici s pi-

sanjem koristi se 15 od 23 Eshilova primjera (što je 65%), svih 10 Sofoklovih te 47 od 62 Euripidova (76%). Termini ove kategorije najčešće se pojavljuju te kod sve trojice autora tvore najveći broj aluzija na pisanje. Eshil njima šest puta aludira na slikanje, Euripid dvanaest puta, a Sofoklo, zanimljivo, nijednom. Euripid koristi najviše složenica glagola γράφω (pet od šest pronađenih).

Derivate korijena ἐπιστελλ- pronalazimo devet puta u Eshilovim i pet u Sofoklovim dramama, uvijek u značenju usmenih zapovijedi. Euripid ih pak sedam (od 16) puta koristi u poveznici s pisanim porukama. Nadalje, dok se termini relevantni za pisanje iz ostalih kategorija pojavljuju kroz širi spektar njegovih tragedija, ova dva derivata ograničena su na *Hip.*, *IA* i *IT*, tragedije usko povezane uz pisma.

Metaforičko „zapisivanje” kao ekvivalent pamćenja pojavljuje se u Eshilovim i Sofoklovim, ali ne i Euripidovim dramama.⁵⁴

6. Zaključak

Fragmentarna očuvanost grčke tragedije kao književne podvrste nalaže da se svi dobiveni rezultati interpretiraju vrlo oprezno. Izbor drama koje su do nas došle nipošto ne smijemo smatrati reprezentativnim, stoga su i uočene tendencije možda drugačije no što bi bile tendencije cjelokupne vrste i/ili čitavih opusa trojice autora. Pri interpretaciji treba voditi računa i o tome da se Euripidovih drama sačuvalo dvostruko više no Eshilovih i Sofoklovih. Ipak, i na ovako malom uzorku drama iskristalizirale su se važne sličnosti, ali i poneke razlike među autorima koje smatramo uočljivima i značajnima.

Daleko najveći broj termina potencijalno povezanih s pisanjem pronađen je u Euripidovim dramama i fragmentima (čak 135), slijede Eshilove (42) pa Sofoklove (22). Isti je redoslijed i s brojem korištenih riječi (19, 16 i 10). Dokazano je da sva tri autora aludiraju na pisanje (bilo pravo ili metaforičko),⁵⁵ a osvrću se i na izumitelje pisma/pisanja: Eshil spominje Prometeja (*PV* 460), Sofoklo Kadma (fr. 514), a Euripid Palameda (fr. 578.3). U Eshilovim dramama pravo i metaforičko pisanje pronalazimo podjednako često, Sofoklo četiri puta češće aludira na pravo, a Euripid čak 30 puta češće.

Kod sve trojice autora zastupljenošću prednjače derivati korijena γράφ- (čine oko polovinu svih primjera), slijede metonimijski termini, a najmanje česti su derivati od ἐπιστελλ-. Najmanji postotak termina po-

⁵⁴ Smrtnici trebaju „zapisivati u um”, tj. pamtili (kor u *Cho.*, Filoktet u *Phil.*, Danajeva kćeri u *Supp.* i Ija u *PV*), a bogovi, naravno, ne; zamišljeni su kao sveznajući vlasnici metaforičkih „zapisa”.

⁵⁵ Bez pisanja tragedija ne bi ni postojala (glumci su pamtili napisani tekst) i ne treba nas iznenaditi što tragičari u drame uključuju reference na pisanje, možda kao svojevrsni dokaz svjesnosti svoga „duga” toj vještini. Slično i Ceccarelli, 2013: 185 (bilj. 8).

vezanih s pisanjem je u Eshilovim dramama (oko 52%), dok je kod druge dvojice znatno viši (68 odnosno 67%). Osim toga, Eshil i Sofoklo derivatima od *ἐπιστελλ-* baš nikada ne aludiraju ni na što zapisano. U Euripidovim je dramama drugačije: devet njegovih primjera odnosi se na usmene poruke, ali drugih sedam na pisane (tj. pisma).

Pojedine termine autori koriste u jednakom značenju (npr. *δέλτος* i *ἐγγράφω*), dok pri upotrebi drugih nailazimo na varijacije. Imenica *πτύχη* ima čak četiri značenja („stranica”, „dolina”, „nabor” i „pločica za pisanje”), no barem po jednom kod sve trojice povezana je s kontekstom pisanja. I značenja imenice *γράμμα* variraju: uobičajeno označava slova ili zapis, ali u Euripidovom slučaju dvaput znači „slika”. Nadalje, *γραφή* Eshil koristi isključivo u značenju slike, Sofoklo samo kao „zapis”, dok Euripid podjednako koristi oba značenja. Glagol *γράφω* uobičajeno im znači „pisati”, no Eshilu dvaput i „slikati”, a Euripidu jednom „urezivati”. Jedina složenica koju koriste sva tri tragičara, *ἐγγράφω*, bezizmno znači „pisati”, a s pisanjem su povezane i ostale složenice osim *ὑπογράφω*, „skicirati”.

Eshil jedini koristi termin *βύβλος* (jednom povezano, jednom nepovezano s pisanjem). Ostali za njega specifični termini su: *δελτογράφος*, *δελτόομαι*, *πίναξ* i *γραμματεὺς* (svi povezani s pisanjem), te *περιγραφή*, *ὑπογραφή* i *καλλιγράφος* (bez poveznice). Aluzije na stvarno pisanje najnaglašenije su u *Sept.* (natpisi na štitovima), a na metaforičko u *Supp.* Potonje često sadrži poveznicu pisanja i pamćenja (usp. „pisati na pločice uma”); čak je šest takvih primjera.

Sofoklovi termini manje su raznoliki, a jedino *ἄγραπτος* i *εἰσγράφω* ne pronalazimo kod drugih autora (oba s poveznicom s pisanjem). Sofoklo koristi čak triput manje metaforičkih aluzija na pisanje od Eshila. U *Trach.* je najviše za ovaj rad relevantnih termina (*δέλτος*, *γραφή*, *ἐγγράφω* i *εἰσγράφω*), a zbog bliskosti konceptu pisma važna nam je Heraklova oporuka: obraća se supruzi pisanim dokumentom privatnoga sadržaja, između vremena njihova pisanja i čitanja postoji temporalni odmak (sve tipično za epistolarnu komunikaciju), a dokument je namijenjen Dejaniri (ekvivalent adresiranju).

U Euripidovim tragedijama i fragmentima najveća je raznolikost termina (19 riječi), a jedini koristi 11 sljedećih: *διαπτυχή*, *σανίς*, *ἐπιγράμμα*, *γραμμή*, *μελεεγραφής*, *διαγράφω*, *καταγράφω* i *μεταγράφω* (svi isključivo povezani s pisanjem osim *γραμμή* i *σανίς*, koje imaju više značenja), te *γραφεὺς*, *γραπτός* i *ὑπογράφω* (bez poveznice). Najzanimljiviji primjer je fragment u kojemu nepismeni pastir slovka Tezejevo ime, opisujući izgled slova. Samo su dva metaforička spomena pisanja, ali, za razliku od Eshila i Sofokla, autor ih ne povezuje uz pamćenje.

Najveća i najvažnija razlika među autorima uočena je u korištenju derivata korijena *ἐπιστελλ-*: Eshil i Sofoklo isključivo ih koriste u značenju usmenih zapovijedi, a Euripid i za pisane poruke (pisma).

Iako je pronađeno ukupno znatno manje potencijalno relevantnih termina u Sofoklovim nego u Eshilovim dramama, uočavamo da je u Sofoklovim viši postotak onih čija je upotreba povezana s pisanjem (68% naspram 52% Eshilovih), a postotak je visok i u Euripidovim dramama.⁵⁶ Euripid je pridao veliku važnost pisanju u radnji svojih tragedija, a u njih uključuje i pisma. Na pisma se aludira terminima iz sve tri grupe; čak 62 spomena otpadaju na aluzije na njih, što je 69% od svih spomena pisanih dokumenata, odnosno, čak 46% od ukupnog broja termina! I brojnost termina koji se odnose na pisanje i kompleksna uloga koju je Euripid dodijelio pismima u svojim zapletima / raspletima zacijelo zrcale postupno širenje pismenosti i popularnosti komunikacije pismima u grčkome društvu kasne Klasike; u njegovim dramama pojavljuju se od 428. nadalje (*Hip.*). Uočena je i druga važna odrednica: dok u dramama drugi pisani dokumenti mogu imati i pozitivne i negativne konotacije, pomagati ili odmagati protagonistima (kao i usmene poruke), pisma su u gotovo svim slučajevima obojena negativno, često su lažna i/ili opasna.⁵⁷

I postupno smanjenje metaforičke upotrebe termina (Eshil ima 11, a Sofoklo i Euripid samo po dva takva primjera) i činjenicu da su u Euripidovim dramama iščezla metaforička „pisanja na pločice uma” dijelom objašnjava spomenuto „udomaćivanje” pisanja u grčkoj svakodnevicu.⁵⁸ Ipak, potrebno je napomenuti da unutar Eshilova i Sofoklova opusa nije uočeno njihovo nestajanje objašnjivo kronološkim odrednicama; primjere pronalazimo i u njihovim kasnijim dramama (usp. „pisanje na pločice” boga Hada u *Eum.* iz 458, odnosno poveznicu pisanja i pamćenja u Sofoklovu *Filoktetu* iz 409). Očito su na izbjegavanje ovakve metaforičke upotrebe dijelom utjecale i Euripidove osobne preferencije (koje, dakako, ne možemo objasniti).

⁵⁶ Vjerojatno su i same karakteristike odabranih mitoloških priča pritom imale utjecaja; u neke je lakše implementirati poveznicu s pisanjem, u druge teže.

⁵⁷ Iako potencijalno spasonosno (drugo) pismo iz *IA* i Ifigenijino pismo iz *IT* djeluju kao iznimke, u *IA* otkrivanje sadržaja pisma vojsci moglo je dovesti Agamemnona u smrt nu opasnost, a Ifigenija je svoje pismo izdiktirala osobi koja je naknadno pogubljena.

⁵⁸ Smatramo logičnim da se pisanje, nakon što je postalo uobičajena i općeraširena aktivnost, rjeđe koristi na metaforički način i/ili povezuje uz sferu apstraktnosti i božanstava.

BIBLIOGRAPHY

- Basta Donzelli, Giuseppina (ur.). *Electra*. Berlin, De Gruyter, 2013.
- Biehl, Werner (ur.). *Troades*. Berlin, De Gruyter, 2013.
- Ceccarelli, Paola. *Ancient Greek Letter Writing. A Cultural History (600–150 BC)*. Oxford, Oxford University Press, 2013.
- Daitz, Stephen (ur.). *Hecuba*. Berlin, De Gruyter, 2013.
- Dawe, Roger (ur.). *Oedipus Rex*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Dawe, Roger (ur.). *Aiix*. Berlin, De Gruyter, 2013a.
- Dawe, Roger (ur.). *Antigone*. Berlin, De Gruyter, 2013b.
- Dawe, Roger (ur.). *Oedipus Coloneus*. Berlin, De Gruyter, 2013c.
- Dawe, Roger (ur.). *Philoctetes*. Berlin, De Gruyter, 2013d.
- Dawe, Roger (ur.). *Trachiniae*. Berlin, De Gruyter, 2013e.
- Diggle, James (ur.). *Euripidis Fabulae: Vol. II*. Oxford, Clarendon Press, 1981.
- Diggle, James (ur.). *Euripidis Fabulae: Vol. I*. Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Diggle, James (ur.). *Euripidis Fabulae: Vol. III*. Oxford, Clarendon Press, 1994.
- Garvie, A. F. (ur.). *Choephoroi*. Oxford, Oxford University Press, 1986.
- Garzya, Antonio (ur.). *Alcestris*. Berlin, De Gruyter, 2011a.
- Garzya, Antonio (ur.). *Heraclidae*. Berlin, De Gruyter, 2011b.
- Gunther, Martin (ur.). *Ion*. Berlin, De Gruyter, 2018.
- Günther, Hans Christian (ur.). *Iphigenia Aulidensis*. Berlin, De Gruyter, 2010.
- Hajdarević, Sabira. „Pisanje (pisama) u Euripidovim tragedijama”. *Književna smotra* 51, 193, 3 (2019), 3–13.
- Hornblower, Simon i Spawforth, Antony (ur.). *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford, Oxford University Press, 2012⁴.
- Jebb, R. C. (ur.). *The Plays and Fragments V*. Cambridge, Cambridge University Press, 1892.
- Jenkins, Thomas. *Intercepted Letters. Epistolarity and Narrative in Greek and Roman Literature*. Lanham, Lexington Books, 2006.
- Kannicht, Richard (ur.). *Tragicorum Graecorum Fragmenta*. Vol. 5, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
- Kopff, Christian (ur.). *Bacchae*. Berlin, De Gruyter, 2018.
- Liddell, Henry i Scott, Robert. *A Greek-English Lexicon*. Oxford, Clarendon Press, 1940.
- Marconi, Clemente. „Early Greek Architectural Decoration in Function”. U: *Mediterranean Studies in Honor of R. R. Holloway*, ur. Counts, D. B. i Tuck, A. S., Oxford, Oxbow Books, 2009, 4–17.
- Mastronarde, Donald (ur.). *Phoenissae*. Berlin, De Gruyter, 2013.
- Radt, Stefan (ur.). *Tragicorum Graecorum Fragmenta*. Vol. 3, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1985.
- Radt, Stefan (ur.). *Tragicorum Graecorum Fragmenta*. Vol. 4, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.
- Rosenmeyer, Patricia. *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Stockert, Walter (ur.). *Hippolytus*. Berlin, De Gruyter, 2013.
- West, Martin (ur.). *Aeschylus Agamemnon*. Berlin, De Gruyter, 2012a.
- West, Martin (ur.). *Aeschylus Choephoroe*. Berlin, De Gruyter, 2012b.
- West, Martin (ur.). *Aeschylus Eumenides*. Berlin, De Gruyter, 2012c.
- West, Martin (ur.). *Aeschylus Persae*. Berlin, De Gruyter, 2013a.
- West, Martin (ur.). *Aeschylus Prometheus*. Berlin, De Gruyter, 2013b.
- West, Martin (ur.). *Aeschylus Septem contra Thebas*. Berlin, De Gruyter, 2013c.
- West, Martin (ur.). *Aeschylus Supplices*. Berlin, De Gruyter, 2013d.

Sabira HAJDAREVIĆ
Ivan BRAICA

REFERENCES TO WRITING IN GREEK TRAGEDIES

– summary –

All Greek tragedies that came down to us except Aeschylus' *Persians* are based on various mythological stories situated in the Mycenaean period (it is dated usually between 1600 and 1200 BC), which was primarily characterised by oral communication. Therefore, references to writing in the fabulas of Greek tragedies are in fact a huge anachronism. Nevertheless, some of the terms that denote written documents, e.g. inscriptions in stone or on warriors' shields, lists, laws and letters, are sporadically found in the surviving dramas and dramatic fragments.

This paper deals with the terms referring to (or alluding to) the act of writing or the resulting scripts in Aeschylus', Sophocles' and Euripides' extant dramas and fragments. Naturally, the first point of reference were the derivatives of the root γραφ- (nouns, adjectives and verbs): γράμμα, ἐπίγραμμα, γραμμή, γραφή, περιγραφή, ὑπογραφή, γραμματεὺς, γραφεὺς, μελεγεγραφής, καλλιγραπτός, γραπτός, ἀγραπτός, γράφω, διαγράφω, ἐγγράφω, εἰσγράφω, καταγράφω, μεταγράφω and ὑπογράφω. Next, various terms that point to tablets or the material used for their manufacture are taken into consideration; these terms can denote the material, the tablet, but also the very document written upon it (therefore these terms are referred to as metonymical terms in this paper). Some of the terms of this kind are: βύβλος, δέλτος, δελτογράφος, δελτόομαι, πίναξ, πτυχή, διαπτυχή and σανίς. Finally, two derivatives of ἐπιστελλ- are included: the noun ἐπιστολή in Greek points to any kind of message, including a written one (i.e. a letter; this meaning is more frequent from Hellenistic period onwards), and the verb ἐπιστέλλω signifies the sending of oral, as well as written messages (i.e. letters) with the help of a messenger.

As a starting point, all terms potentially connected to writing (as listed above) are detected and extracted from surviving tragedies and available tragic fragments. The search is conducted by the use of two important tools: *Diogenes* (the desktop/laptop application for searching and browsing the legacy databases of texts in Latin and ancient Greek) and the online data base *TLG - Thesaurus Linguae Graecae*. As the next step, the context of the verses in which the terms appear is carefully analysed, and the terms are catalogued according to their approximate meaning (e.g. a tablet, a painting, a piece of writing, written laws, a letter etc.). The analyses in question are conducted separately on the opuses of the three authors; each individual research is followed by a concise table, consisting of the total of the terms used by the author in question, their location in dramas (with the abbreviated title and the verse number noted) and their approximate meaning.

In the end, the individual results obtained are meticulously compared, the frequency of all terms in dramas of the three tragedians is determined and an analysis of whether or not the authors use the most important terms equally is conducted.

The final aim of this paper is to point to similarities and also potential differences regarding the very choice of the terms referring to writing and/or their usage (i.e. the meaning they achieve) in tragedies of the three Greek master playwrights of the Classical era.